ABRIDGED EDITION
OF
GULISTAN-I-SADI

تلخیص گلستان سعدیؒ

ملخصہ مولوی سید احمد اشرف اشرفی
سابق ہیڈ مولوی گورنمنٹ ہائی اسکول
الہ آباد

لالہ رام نراین لال بکسیلر کٹرہ۔ الہ آباد
نے
نیشنل پریس الہ آباد میں طبع کرایا

بار اول   سنہ ۱۹۲۰ء   قیمت فی جلد ۵ ر

۷۱۴۳۰

نحمدہ ونصلی

چونکہ کتاب مستطاب گلستان سعدی علیہ الرحمۃ اخلاقی فلسفہ کی ایک اعلےٰ درجہ کی کتاب ہے اور زمانہ تصنیف سے اسوقت تک علمی دُنیامیں اسکے درس وتدریس ومطالعہ کانہایت ذوق وشوق سے رواج رہا اور ہے اور جومقبولیت عام اس کتاب کو حاصل ہوئی ہے وہ مخفی نہیں لیکن چونکہ اس زمانہ میں اختصار پسند طبائع تلخیص کی طرف زیادہ راغب ہیں بنائً علیہ ضرورت زمانہ کے مطابق اس سرمایہ نازش وافتخار کتاب کی مفید وضروری تلخیص کی گئی۔ امید ہے کہ ناظرین مطالعہ کے بعد اسکے فوائد ولطف سے مستفید ہوکر سند مقبولیت دینگے۔

سید احمد اشرف اشرفی

۲۰ ردسمبر ۱۹۲۰ء

ص ۷ م

باسمہ سبحانہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

گلستاں

منت خدائے را عزّ و جل کہ طاعتش موجب قربت است وبشکر اندرش مزید نعمت ہر نفسے کہ فرو می رود ممد حیات است و چوں بری آید مفرح ذات پس در ہر نفسے دو نعمت موجود ست و بر ہر نعمتے شکرے واجب ✣ بیت

از دست و زباں کہ برآید کز عہدہ شکرش بدرآید

قطعہ

بندہ ہماں بہ کہ ز تقصیر خویش عذر بدرگاہ خدا آورد

ورنہ سزاوار خداوندیش کس نتواند کہ بجا آورد

فراش باد صبا را گفتہ تا فرش زمردیں بگستراند و دایۂ ابر بہار را فرمودہ تا بنات نبات را در مہد زمیں بپروراند و درختاں را بخلعت نوروزی

قبائے استبرق در بر گرفته و اطفال شاخ را بقدوم موسم ربیع کلاه شگوفه بر سر نهاده و عصارهٔ نحلی بقدرت او شهد فائق شده و تخم خرمائے به تربیت او نخل باسق گشته * قطعه

ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کار اند تا تو نانے بکف آری و بغفلت نخوری
همه از بهر تو سرگشته و فرماں بردار شرط انصاف نباشد که تو فرماں نبری

در خبر است از سرور کائنات و مفخر موجودات و رحمت عالمیاں و صفوت آدمیاں و تتمهٔ دور زماں * بیت

چه غم دیوار امّت را که دارد چوں تو پشتیباں
چه باک از موج بحر آں را که باشد نوح کشتیباں

درود بر و و بر اولاد او۔ که یکے از بندگان گنهگار پریشان روزگار دست انابت بامید اجابت بدرگاه خداوند جل و علا بر آرد ایزد تعالیٰ در و نظر نکند باز ش بخواند بار دیگر اعراض فرماید باز ش بتضرع و زاری بخواند حق سبحانهٗ تعالیٰ گوید قول۔ اے فرشتگان من بتحقیق دعوتش را اجابت کردم و امیدش بر آوردم که از بسیاری دعا و گریهٔ بنده همی شرم دارم * بیت

کرم بیں و لطفِ خداوندگار گنه بنده کردست و او شرمسار

در سبب تالیف کتاب

یکشب تامل ایام گذشتہ میکردم و بر عمر تلف کردہ تاسُف میخوردم و سنگ سراچہ دل را بالماس آب دیدہ می سفتم و این بیتہا مناسب حال خود میگفتم

مثنوی

ہر دم از عمر میرود نفسے | چوں نگہ میکنم نماند بسے
اے کہ پنجاہ رفت و در خوابی | مگر این پنج روز دریابی
خجل آنکس کہ رفت و کار نساخت | کوس رحلت زدند و بار نساخت
خواب نوشین بامداد رحیل | باز دارد پیادہ را ز سبیل
ہر کہ آمد عمارتِ نو ساخت | رفت و منزل بدیگرے پرداخت
واں دگر پخت ہمچنیں ہوسے | ایں عمارت بسر نبرد کسے
یار ناپایدار دوست مدار | دوستی را نشاید ایں غدار
مادۂ عیش آدمی شکم است | تا بتدریج میرود چہ غم است
گر بہ بندد چنانکہ نکشاید | گر دل از عمر بری کند شاید
ور کشاید چنانکہ نتواں بست | گو بشو از حیات دنیا دست

چار طبع مخالف و سرکش　　چند روزے بوند باہم خوش

گر یکے زیں چہار شد غالب　　جان شیریں بر آمد از قالب

لاجرم مرد عارفِ کامل　　ننہد بر حیاتِ دنیا دل

نیک و بد چوں ہمی بباید مرد　　خنک آنکس کہ گوے نیکی برد

برگ عیشے بگورِ خویش فرست　　کس نیارد ز پس ز پیش فرست

عمر برف ست و آفتاب تموز　　اندکے ماند و خواجہ غرہ ہنوز

اے تہیدست رفتہ در بازار　　ترسمت پر نیاوری دستار

ہر کہ مزروع خود خورد بخوید　　وقت خرمنش خوشہ باید چید

پند سعدی بگوش دل بشنو　　رہ چنین ست مرد باش و برو

بعد از تامل ایں معنی مصلحت آں دیدم کہ در نشیمن عزلت نشینم و دامن صحبت فراہم چینم و دفتر از گفتہاے پریشاں بشویم و من بعد پریشاں نگویم

بیت

زباں بریدہ بکنجے نشستہ صُم و بکم　　بہ از کسے کہ نباشد زبانش اندر حُکم

تا یکے از دوستاں کہ در کجاوہ ہمنشین من بودے و در حُجرہ جلیس برسم قدیم از در درآمد چنداں کہ نشاط ملاعبت کرد و بساط مداعبت گسترد جوابش

نگفتم و سر از زانوے تعبد بر نگرفتم رنجیده نگہ کرد و گفت قطعہ

کنونت کہ امکان گفتار ہست بگو اے برادر بلطف و خوشی
کہ فردا چو پیکِ اجل در رسد بحکم ضرورت زباں در کشی

کسے از متعلقان منش برحسب واقعہ مطلع گردانید کہ فلاں عزم کردہ است و نیت جزم کہ بقیت عمر معتکف نشیند و خاموشی گزیند تو نیز اگر توانی سرِ خویش گیر و مجانبت پیش گفتا بعزت عظیم و صحبت قدیم کہ دم بر نیارم و قدم بر ندارم مگر آنگہ کہ سخن گفتہ شود بعادت مالوف و طریق معروف کہ آزردن دلِ دوستاں جہل است و کفارت یمین سہل خلاف راہ صواب است و عکس رائے اولی الالباب ذوالفقار علی در نیام و زباں سعدی در کام قطعہ

زباں در دہانِ خردمند چیست کلیدِ درِ گنج صاحب ہنر
چو در بستہ باشد چہ داند کسے کہ جوہر فروش است یا پیلور

قطعہ

اگرچہ پیش خردمند خامشی ادب است بوقت مصلحت آں بہ کہ در سخن کوشی
دو چیز طیرۂ عقل است دم فرو بستن بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی

فی الجمله زبان از مکالمت او در کشیدن قوت نداشتم و روے از محادثت
بگردانیدن مروت ندانستم که یار موافق بود و محب صادق۔ بیت

چو جنگ آوری باکسے بر ستیز　　که ازوے گزیرت بود یا گریز

بحکم ضرورت سخن گفتم و تفرج کناں بیروں رفتم در فصل ربیعے که صولت
برد آرمیده بود و آوان دولت ورد رسیده ۔شب را به بوستان بایکے
از دوستان اتفاق مبیت افتاد موضعے خوش و خرم و درختان دلکش
درهم گفتی که خردهٔ مینا بر خاکش ریخته و عقد ثریا از تاکش آویخته۔ قطعه

رَوْضَةٌ مَآءُ نَهْرِهَا سَلْسَالٌ[له]　　دَوْحَةٌ سَجْعُ طَيْرِهَا مَوْزُوْنٌ

آں پر از لالهاے رنگا رنگ　　ویں پر از میوهاے گوناگوں

باد در سایۂ درختانش　　گسترانید فرش بوقلموں

بامداداں که خاطر باز آمدن بر راے نشستن غالب آمد دیدمش
دامنے گل و ریحان و سنبل و ضیمران فراهم آورده و آهنگ رجوع کرده
گفتم گل بوستاں را چنانکه دانی بقائے و عهد گلستاں را وفائے نباشد
و حکیماں گفته اند هر چه نپاید دلبستگی را نشاید گفتا طریق چیست گفتم برا ئے

له باغے که آب نهر او جاری۔ درخت بزرگ که آواز مرغاں او موزوں۔

نزہت ناظراں و فسحت حاضراں کتاب گلستاں توانم تصنیف کردن کہ بادِ خزاں را بر ورق او دست تطاول نباشد و گردش زماں عیش ربیعش را بطیش خریف مبدّل نکند۔

نظم

بچہ کار آیدت ز گل طبقے | از گلستانِ من ببر ورقے
گل ہمیں روز پنج و شش باشد |ویں گلستاں ہمیشہ خوش باشد

حالیکہ من ایں حکایت بگفتم دامنِ گل بریخت و در دامنم آویخت کہ اَلکَرِیمُ اِذَا وَعَدَ وَفیٰ۔ فصلے دو ہماں روز اتفاق بیاض افتاد در حُسنِ معاشرت و آدابِ محاورت در لباسے کہ متکلمان را بکار آید و مترسلان را بلاغت افزاید فی الجملہ ہنوز از گلستان بقیتے ماندہ بود کہ کتاب گلستاں تمام شد۔

مثنوی

دراں مدت کہ ما را وقت خوش بود | ز ہجرت ششصد و پنجاہ و شش بود
مرادِ ما نصیحت بود گفتیم | حوالت با خدا کردیم و رفتیم

باب اوّل

در سیرت بادشاہاں

حکایت ا۔ بادشاہے راشنیدم کہ بکشتن اسیرے اشارت کرد بیچارہ در آں حالت نومیدی بزبانے کہ داشت ملک را دشنام دادن گرفت و سقط گفتن کہ گفتہ اند ہر کہ دست از جاں بشوید ہر چہ در دل دارد بگوید۔ بیت

وقت ضرورت چو نماند گریز　　　دست بگیرد سر شمشیر تیز

ملک پرسید کہ چہ میگوید یکے از وزراے نیک محضر گفت اے خداوند ہمیگوید "و آنانکہ فرو خورندگانند خشم را و بخشندگان اند تقصیر را از مردم" ملک را رحمت آمد و از سر خون او درگذشت وزیر دیگر کہ ضد او بود گفت ابنائے جنس مارا نشاید در حضرت پادشاہاں جز براستی سخن گفتن ایں ملک را دشنام داد و ناسزا گفت ملک روے ازیں سخن درہم کشید و گفت آں دروغ کہ وے گفت پسندیدہ تر آمد مرا ازیں راست کہ تو گفتی کہ روے آں در مصلحتے بود و بناے ایں بر خبث و خیانتے و خردمنداں گفتہ اند دروغ مصلحت آمیز بہ از راستی فتنہ انگیز

فرد

هرکہ شاہ آں کند کہ او گوید | حیف باشد کہ جز نکو گوید

لطیفہ برطاق ایواں فریدوں نوشتہ بود **مثنوی**

جہاں اے برادر نماند بکس | دل اندر جہاں آفریں بند و بس
مکن تکیہ بر ملک دنیا و پشت | کہ بسیار کس چوں تو پرورد و کشت
چو آہنگ رفتن کند جاں پاک | چہ بر تخت مُردن چہ بر روے خاک

حکایت ۲۔ یکے از ملوک خراسان سلطان محمود سبکتگیں را بخواب دید کہ جملہ وجود او ریختہ بود و خاک شدہ مگر چشمانش کہ ہمچناں در چشمخانہ ہمیگردید و نظر میکرد سائر حکما از تاویل آں فرو ماندند مگر درویشے کہ بجا آورد و گفت ہنوز نگران است کہ ملکش با دگران است + **قطعہ**

بس نامور بزیر زمیں دفن کردہ اند | کز ہستیش بروے زمیں بر نشاں نماند
آں پیر لاشہ را کہ سپردند زیر خاک | خاکش چناں بخورد کزو استخواں نماند
زندہ است نام فرخ نوشیرواں بعدل | گرچہ بسے گذشت کہ نوشیرواں نماند
خیرے کن اے فلاں و غنیمت شمار عمر | زاں پیشتر کہ بانگ برآید فلاں نماند

حکایت ۳۔ ملکزادہ را شنیدم کہ کوتاہ بود و حقیر و دیگر برادرانش

بلند و خوبرو بارے پدر بکراہت واستحقار درو سے نظر ہمیکرد پسر بفراست واستبصار بجاے آورد و گفت اے پدر کوتاہ خردمند بہ کہ نادان بلند نہ ہرچہ بقامت مہتر بقیمت بہتر قطعہ

آں شنیدی کہ لاغرے دانا گفت روزے باہلے فربہ
اسپ تازی اگر ضعیف بود ہمچناں از طویلۂ خر بہ

پدر بخندید و ارکان دولت بپسندیدند و برادراں بجاں برنجیدند ✤

رباعی

تا مرد سخن نگفتہ باشد عیب و ہنرش نہفتہ باشد
ہر بیشہ گماں مبر نہالیست شاید کہ پلنگ خفتہ باشد

شنیدم کہ ملک را دراں قرب دشمنے صعب روے نمود چوں لشکر از ہر دو طرف روے درہم آوردند و قصد مبازرت کردند اول کسے کہ بمیداں در آمد آں پسر بود و گفت قطعہ

آں نہ من باشم کہ روزِ جنگ بینی پشتِ من آں منم کاندر میانِ خاک و خوں بینی سرے
کانکہ جنگ آرد بخونِ خویش بازی میکند روزِ میداں وانکہ بگریزد بخونِ لشکرے

ایں بگفت و بر سپاہ دشمن زد و تنے چند مردان کاری رابکشت چوں

پیش پدر آمد زمین خدمت بوسید و گفت۔ قطعه

اے کہ شخصِ منت حقیر نمود تا درشتی ہنر نہ پنداری

اسپ لاغر میاں بکار آید روز میداں نہ گاؤ پرواری

آوردہ اند کہ سپاہ دشمن بسیار بود و اینان اندک و جماعتے آہنگ گریز کردند پسر نعرہ بزد و گفت اے مرداں بکوشید تا جامہ زناں نپوشید سواراں را بگفتن او تہور زیادہ گشت و یکبار حملہ کردند شنیدم کہ ہمدراں روز بر دشمن ظفر یافتند پدر سر و چشم را بوسید و درکنار گرفت و ہر روز نظر بیش کرد تا ولیعہد خویش کرد برادراں حسد بردند و زہر در طعامش کردند خواہرش از غرفہ بدید و دریچہ برہم زد پسر بفراست دریافت دست از طعام باز کشید و گفت محال ست کہ ہنرمنداں بمیرند و بے ہنراں جاے ایشاں بگیرند۔

شعر

کس نیاید بزیرِ سایۂ بوم ور ہما از جہاں شود معدوم

پدر را ازیں حال آگہی دادند برادرانش را بخواند و گوشمال بواجب داد پس ہر یکے را از اطراف بلاد حِصّۂ مرضی مُعیّن کرد تا فتنہ فرو نشست و نزاع برخاست کہ دہ درویش در گلیمے بخسپند و دو پادشاہ در اقلیمے

نگنجند*

قطعه

نیم نانے گر خورد مردِ خدا   بذل درویشاں کند نیمے دگر
ملک اقلیمے بگیرد پادشاہ   ہمچناں دربند اقلیمے دگر

حکایت ۴۔ طائفہ وزدان عرب بر سرِ کوہے نشستہ بود و منفذ کارواں بستہ و رعیت بلداں از مکائد ایشاں مرعوب و لشکر سلطان مغلوب و بحکم آنکہ ملاذے منیع از قُلّہ کوہے گرفتہ بودند و ملجا و ماوائے خود کردہ مدبرانِ ممالک آں طرف در دفع مضرت ایشاں مشاورت کردند کہ اگر ایں طائفہ ہمبریں نسق روزگارے مداومت نماید مقاومت ممتنع گردد

رباعی

درختے کہ اکنوں گرفتست پائے   بہ نیروئے شخصے برآید زجائے
وگر ہمچناں روزگارے ہلی   بگردونش از بیخ برنگسلی
سرِ چشمہ شاید گرفتن بہ بیل   چو پر شد نشاید گذشتن بہ پیل

سخن بریں مقرر شد کہ یکے را تجسس ایشاں برگماشتند و فرصت نگاہ میداشتند تا وقتیکہ بر سر قومے راندہ بود و مقام خالی ماندہ تنے چند واقعہ دیدہ جنگ آزمودہ را بفرستادند تا در شعب جبل پنہاں شدند

شبانگاہے کہ دزدان باز آمدند سفر کردہ و غارت آوردہ و سلاح از تن
بکشادند و رخت غنیمت بنہادند نخستیں دشمنے کہ بر سر ایشاں تاخت آورد
خواب بود چندانکہ پاسے از شب در گذشت ۔ مرداں دلاور از کمینگاہ
بدر جستند دست یگاں یگاں بر کتف بستند بامداداں بدرگاہ ملک
حاضر آوردند ہمہ را بکشتن فرمود اتفاقاً درامیاں جوانے بود کہ میوہ
عنفوان شبابش نو رسیدہ و سبزہ گلستان عذارش نو دمیدہ یکے از
وزیراں پاے تخت ملک را بوسہ داد و روے شفاعت بر زمین
نہاد و گفت ایں پسر ہمچناں از باغ زندگانی برنخوردہ است و از ریعان
جوانی تمتع نیافتہ توقع بکرم و اخلاق خداوندی آں ست کہ ببخشیدن
خون او بر بندہ منت نہند ملک روازیں سخن درہم آورد و موافق
راے بلندش نیامد و گفت ۔ فرد

پرتو نیکاں نگیرد ہر کہ بنیادش بدست
تربیت نا اہل را چوں گردگاں بر گنبد ست

نسل و بنیاد ایناں منقطع کردن اولیٰ ترست کہ آتش کشتن و اخگر
گذاشتن و افعی کشتن و بچہ اش را نگاہداشتن کار خرد منداں نیست

قطعه

ابر گر آب زندگی بارد　　هرگز از شاخ بید بر نخوری
با فرومایه روزگار مبر　　کز نئے بوریا شکر نخوری

وزیر این سخن بشنید وطوعاً وکرہاً بپسندید وبرحسن راے ملک آفرین خواند وگفت انچہ خداوند دام ملکہٗ فرمود عین حقیقت است که اگر در صحبت آں بداں تربیت یافتے طینت ایشاں بگرفتے ویکے از ایشاں شدے اما بندہ امید دارد که اگر بصحبت صالحاں تربیت پذیرد خوے خردمنداں گیرد که ہنوز طفل ست وسیرت بغی وعناد آں قوم در نہاد او متمکن نشدہ۔ ایں بگفت وطائفۂ از ندماے ملک با او بشفاعت یار شدند تا ملک از سرِ آزار او در گذشت وگفت بخشیدم اگرچہ مصلحت ندیدم رباعی

دانی که چہ گفت زال با رستم گرد　　دشمن نتواں حقیر وبیچارہ شمرد
دیدیم بسے که آب سرچشمۂ خرد　　چوں بیشتر آمد شتر وبار ببرد

فی الجملہ پسر را بناز ونعمت بر آوردند واُستاد ادیب را بتربیت او نصب کردند تا حُسنِ خطاب وردِّ جواب وآدابِ خدمت ملوکش در آموختند

و در نظر ہمگناں پسند آمد بارے وزیر از شمائل او در حضرت سلطان شمّہ میگفت
کہ تربیت عاقلاں درو اثر کردہ است و جہل قدیم از جبلّت او بدر
بردہ ملک را ازیں سخن تبسم آمد و گفت ـ بیت

عاقبت گرگ زادہ گرگ شود ۔۔۔ گرچہ با آدمی بزرگ شود

سالے دو بریں بر آمد طائفۂ اوباش محلت درو پیوستند و عقد
مرافقت بستند تا بوقت فرصت وزیر و ہر دو پسرش را بکشت و
نعمت بیقیاس برداشت و در مغارۂ دزداں بجاے پدر بنشست
و عاصی شد ملک دست تحسّر بدنداں گرفت و گفت ـ قطعہ

شمشیر نیک ز آہنِ بد چوں کند کسے ۔۔۔ ناکس بتربیت نشود اے حکیم کس
باراں کہ در لطافت طبعش خلاف نیست ۔۔۔ در باغ لالہ روید و در شورہ بوم خس

قطعہ

زمینِ شور سنبل بر نیارد ۔۔۔ درو تخمِ عمل ضائع مگرداں
نکوئی با بداں کردن چناں ست ۔۔۔ کہ بد کردن بجاے نیکمرداں

حکایت ۵ ـ سرہنگ زادہ را دیدم بر در سراے اغلمش کہ
عقل و کیاست و فہم و فراستے زائد الوصف داشت ہم از عہد خردی

آثار بزرگی در ناصیهٔ او پیدا ـ **فرد**

بالاے سرش زہوشمندی　　می تافت ستارهٔ بلندی

فی الجمله مقبول نظر سلطان آمد و خردمندان گفته اند توانگری به هنرست نه بمال و بزرگی بعقل ست نه بسال ـ ابناے جنس او بر منصب او حسد بردند و بخیانتے متهم کردند و در کشتن او سعی بیفائده نمودند ـ **ع**

دشمن چه زند چو مهربان باشد دوست

ملک پرسید که موجب خصمی ایشان در حق تو چیست گفت در سایهٔ دولت خداوندی دام ملکه همگنان را راضی کردم مگر حسودان که راضی نمی شوند الّا بزوال نعمت من و دولت و اقبال خداوندی باقی باد

قطعه

توانم اینکه نیازارم اندرون کسے　　حسود را چه کنم کو زخود برنج درست

بمیر تا برہی اے حسود کیں رنجیست　　که از مشقت او جز بمرگ نتوان رست

ق

شوربختان بآرزو خواهند　　مقبلان را زوال نعمت و جاه

گر نه بیند بروز شپره چشم　　چشمهٔ آفتاب را چه گناه

راست خواهی هزار چشم چنان　　کور بهتر که آفتاب سیاه

حکایت ۱۶ یکے را از ملوک عجم حکایت کنند کہ دست تطاول
بر مال رعیت دراز کردہ بود وجور و اذیت آغاز تا بجائے کہ خلق از
مکائدِ او بجہاں برفتند و از کربتِ جورش راہ غربت گرفتند چوں رعیت
کم شد ارتفاعِ ولایت نقصاں پذیرفت و خزینہ تہی ماند و دشمناں
طمع کردند و زور آوردند۔ **قطعہ**

ہر کہ فریاد رس روزِ مصیبت خواہد　　گو در ایامِ سلامت بہ جوانمردی کوش
بندۂ حلقہ بگوش ار ننوازی برود　　لطف کن لطف کہ بیگانہ شود حلقہ بگوش

بارے در مجلس او کتاب شاہنامہ میخواندند در زوالِ مملکت ضحاک و عہد
فریدوں وزیر ملک را پرسید کہ ہیچ تواں دانستن کہ فریدوں کہ
گنج و ملک و حشم نداشت چگونہ مملکت برو مقرر شد گفتا چنانکہ شنیدی
خلقے برو بحمایت گرد آمدند و تقویت کردند بادشاہی یافت گفت اے
ملک چوں گرد آمدن خلقے موجب بادشاہی ست تو خلق را برائے
چہ پریشاں میکنی مگر سرِ پادشاہی کردن نداری۔ **فرد**

ہماں بہ کہ لشکر بجاں پروری　　کہ سلطاں بلشکر کند سروری

ملک گفت موجب گرد آمدن سپاہ و رعیت و لشکر چہ باشد گفت

بادشاہ را کرم باید تا بدو گرد آیند و رحمت تا در پناہ دولتش ایمن نشینند و ترا ایں ہر دو نیست۔ مثنوی

نکند جور پیشہ سلطانی ۔ کہ نیاید ز گرگ چوپانی
بادشاہے کہ طرح ظلم افگند ۔ پاے دیوار ملک خویش بکند

ملک را پند وزیر ناصح موافق طبع مخالف نیامد روے از سخنش درہم کشید و بزنداں فرستاد و بسے برنیامد کہ بنی عمان سلطان بمنازعت برخاستند و بمقاومت لشکر آراستند و ملک پدر خواستند قومے کہ از دست تطاول ایں بجاں رسیدہ بودند و پریشاں شدہ برایشاں گرد آمدند و تقویت کردند تا ملک از تصرف ایں بدر رفت و برآناں مقرر شد۔

ابیات

پادشاہے کو روا دارد ستم بر زیردست ۔ دوستدارش روز سختی دشمن زور آور ست
با رعیت صلح کن وز جنگ خصم ایمن نشیں ۔ زانکہ شاہنشاہ عادل را رعیت لشکر ست

فرد

غم زیر دستاں بخور زینہار ۔ بترس از زبردستی روزگار

حکایت ۷۔ پادشاہے با غلامے عجمی در کشتی نشست و غلام

دیگر دریا ندیده بود و محنت کشتی نیازموده گریہ وزاری درنہاد و لرزہ براندامش افتاد ملک را عیش ازو منغص بود کہ طبع نازک تحمل امثال ایں صورت نہ بندد و چارۂ ندانستند حکیمے دراں کشتی بود ملک راگفت اگر فرمانہی من اورا بطریقے خاموش گردانم گفت غایت لُطف وکرم باشد بفرمود تا غلام را بدریا انداختند چند نوبت غوطہ خورد وازاں پس مویش گرفتند و پیش کشتی آوروند بدو دست درسکان کشتی آویخت چوں برآمد بگوشۂ بنشست و قرار یافت ملک را عجب آمد پرسید کہ حکمت چہ بود گفت از اوّل محنت غرق شدن ندیدہ بود و قدر سلامت کشتی ندانستہ و ہمچنیں قدر عافیت کسے داند کہ بمصیبتے گرفتار آید۔

حکایت ۸ ۔ یکے از ملوک عجم رنجور بود در حالت پیری امید از زندگانی قطع کردہ کہ سوارے از در درآمد و بشارت داد کہ فلاں قلعہ را بدولت خداوند بکشادیم و دشمناں اسیر آمدند سپاہ و رعیت آں طرف بجملگی مطیع فرماں گشتند ملک نفسے سرد برآورد وگفت ۔ ایں مژدہ مرانیست دشمنانم راست یعنی وارثاں مملکت را قطعہ

دریں امید بسر شد دریغ عمر عزیز ۔ کہ انچہ در دلم ست از درم فراز آید

امید بستہ برآمد ولے چہ فائدہ زانکہ　　امید نیست کہ عمرِ گذشتہ باز آید

قطعہ

کوس رحلت بکوفت دستِ اجل　　اے دو چشمم وداع سر بکنید
اے کفِ دست و ساعد و بازو　　ہمہ تودیع یک دگر بکنید
بر منِ اوفتادہ دشمن کام　　آخر اے دوستاں گذر بکنید
روزگارم بشد بنادانی　　من نکردم شما حذر بکنید

حکایت ۹ - ہرمز را گفتند از وزیران پدر چہ خطا دیدی کہ بند فرمودی گفت گناہے معلوم نہ کردم ولیکن بیقین دانستم کہ مہابت من در دل ایشاں بیکراں ست و بر عہد من اعتماد کلی ندارند ترسم کہ از بیم گزند خویش آہنگ ہلاک من کنند پس قول حکما را کار بستم کہ گفتہ اند۔

قطعہ

ازاں کز تو ترسد بترس اے حکیم　　دگر باچنو صد برآئی بجنگ
ازاں مار بر پاے راعی زند　　کہ ترسد سرش را بکوبد بسنگ
نہ بینی کہ چوں گربہ عاجز شود　　برآرد بچنگال چشم پلنگ

حکایت ۱۰ - ببالین تربت یحییٰ پیغمبر علیہ السلام معتکف

بودم در جامع دمشق که یکے از ملوک عرب که به بے انصافی منسوب بود در آمد و نماز و دعا کرد و حاجت خواست ۔ **فرد**

درویش و غنی بندۂ ایں خاک در ند   وانانکه غنی ترند محتاج ترند

انگاہ مرا گفت از آنجا که همت درویشان ست و صدق معاملۂ ایشاں خاطرے همراه من کنید که از دشمنے صعب اندیشنا کم گفتمش بر رعیت ضعیف رحمت کن تا از دشمن قوی زحمت نه بینی ۔ **نظم**

بباز وان توانا و قوتِ سر دست   خطاست پنجۂ مسکین ناتواں بشکست

نترسد آنکه بر افتادگاں نبخشاید   که گر ز پاے در آید کسش نگیرد دست

هر آنکه تخم بدی کشت و چشم نیکی داشت   دماغ بیهده پخت و خیال باطل بست

ز گوش پنبه بروں آر و داد خلق بده   وگر تو می ندهی داد روز دادے هست

مثنوی

بنی آدم اعضاے یکدیگر ند   که در آفرینش ز یک جوهر ند

چو عضوے بدرد آورد روزگار   دگر عضو ها را نماند قرار

تو کز محنت دیگراں بیغمی   نشاید که نامت نهند آدمی

حکایت ۱۱ ۔ یکے از ملوک بے انصاف پارسائے را پرسید

کہ کدام عبادت فاضلترست گفت ترا خواب نیمروز تا دراں یکنفس خلق را نیازاری۔

قطعہ

ظالمے راخفتہ دیدم نیمروز — گفتم ایں فتنہ ست خوابش بردہ بہ
وانکہ خوابش بہتر از بیداری ست — آنچناں بدزندگانی مردہ بہ

حکایت ۱۲۔ یکے را از ملوک شنیدم کہ شبے در عشرت روز کردہ بود و در پایاں مستی می گفت۔ **بیت**

مارا بجہاں خوشتر ازیں یکدم نیست — کز نیک و بد اندلیشہ و از کس غم نیست

درویشے برہنہ بسر ما بروں خفتہ بود گفت۔ **بیت**

اے آنکہ باقبال تو درعالم نیست — گیرم کہ غمت نیست غم ما ہم نیست

ملک را خوش آمد صرۂ ہزار دینار از روزن بیروں کرد و گفت دامن بدار اے درویش گفت دامن از کجا آرم کہ جامہ ندارم ملک را بر ضعف حال او رحمت زیادت شد و خلعتے براں مزید کرد و پیش درویش فرستاد درویش آں نقد و جنس را باندک مدت بخورد و پریشاں کرد و باز آمد؟ در حالتیکہ ملک را پروائے او نبود حال بگفتند بہم برآمد و روے ازو درہم کشید و ازینجا گفتہ اند اصحاب فطنت و خبرت کہ از حدت و صولت

پادشاہاں پر حذر باید بودن کہ غالب ہمت ایشاں بمعظمات امور مملکت متعلق باشد وتحمل ازدحام عوام نکنند۔ **مثنوی**

حرامش بود نعمت پادشاہ　　کہ ہنگام فرصت ندارد نگاہ

مجالِ سخن تا نہ بینی زپیش　　بہ بیہودہ گفتن مبر قدر خویش

گفت ایں گدائے شوخ چشم مبذر را کہ چندیں نعمت بچندیں مدت برانداخت براینید کہ خزینہ بیت المال لقمۂ مساکین ست نہ طعمۂ اخوان الشیاطین۔ **بیت**

ابلہے کو روز روشن شمع کافوری نہد　　زود بینی کش بشب روغن نباشد در چراغ

یکے از وزرائے ناصح گفت اے خداوند مصلحت آں مے بینم کہ چنیں کساں را وجہ کفاف بتفاریق مجرا دارند تا در نفقہ اسراف نہ کنند اما انچہ فرمودی از زجر و منع مناسب ارباب ہمت نیست یکے را بلطف امیدوار گردانیدن و باز بنومیدی خستہ کردن۔ **نظم**

بروئے خود در طماع باز نتواں کرد　　چو باز شد بدرشتی فراز نتواں کرد

قطعہ

کس نہ بیند کہ تشنگاں حجاز　　برلبِ آب شور گرد آیند

هر کجا چشمهٔ بود شیرین　　　مردم و مرغ و مور گرد آیند

حکایت ۱۳ - یکے از پادشاہان پیشیں در رعایت مملکت سستی کردے و لشکر بسختی داشتے لاجرم دشمنے صعب روے نهود همه پشت بدادند۔

مثنوی

چو دارند گنج از سپاہی دریغ　　　دریغ آیدش دست بردن بتیغ

چه مردی کند در صف کارزار　　　که دستش تهی باشد و کار زار

یکے را از آنان که غدر کردند با من دوستی بود ملامت کردم و گفتم دون ست و ناسپاس و سفله و ناحق شناس که باندک تغیر حال از مخدوم قدیم برگردد و حق نعمت سالیاں درنوردد گفت اگر بکرم معذور داری شاید که اسپم بے جو بود و نمد زینم بگرو و سلطان که بزر با سپاہی بخیلی کند با او بسر جوانمردی نتواں کرد۔ **فرد**

زر بده مرد سپاہی را تا سر بنهد　　　وگرش زر ندهی سر بنهد در عالم

حکایت ۱۴ - یکے از وزرا معزول شده بحلقهٔ درویشاں درآمد و برکت صحبت ایشاں در وے سرایت کرد و جمعیت خاطرش دست داد ملک بار دگر با او دل خوش کرد و عمل فرمود قبولش نیامد

وگفت معزولی به که مشغولی - رباعی

آنانکه بکنج عافیت بنشستند | دندان سگ و دہان مردم بستند
کاغذ بدریدند و قلم بشکستند | وز دست و زبان حرفگیران رستند

ملک گفت ہرآئینہ مارا خردمندے کافی باید کہ تدبیر مملکت را بشاید گفت نشان خردمند کافی آنست کہ بچنیں کارہا تن در ندہد - فرد

ہمائے بر ہمہ مرغاں ازاں شرف دارد | کہ استخواں خورد و جانور نیازارد

حکایت ۱۵ - سیاہ گوش را گفتند ترا ملازمت شیر بچہ وجہ اختیار افتاد گفت تا فضلہ صیدش میخورم و از شر دشمناں در پناہ صولتش زندگانی میکنم گفتندش اکنون کہ بظل حمایتش درآمدی و بشکر نعمتش اعتراف کردی چرا نزدیکتر نیائی تا بحلقۂ خاصانت درآرد و از بندگان مخلصت شمارد گفت از بطش وے ہمچناں ایمن نیستم - افتد کہ ندیم حضرت سلطان را زر بیاید و باشد کہ سر برود و حکما گفتہ اند از تلون طبع پادشاہاں برحذر باید بودن کہ وقتے بسلامے برنجند و دیگر وقت بدشنامے خلعت دہند و گفتہ اند ظرافت بسیار ہنر ندیمان ست و عیب حکیمان فرد

تو بر سر قدر خویشتن باش و وقار | بازی و ظرافت بندیماں بگذار

حکایت ۱۶ - یکے از رفیقان شکایت روزگار نامساعد بنزد من آورد که کفاف اندک دارم و عیال بسیار و طاقت بار فاقہ نمی آرم و بارہا در دلم آمد که باقلیمے دیگر نقل کنم تا در آں صورت که زندگانی کنم کسے را بر نیک و بد من اطلاع نباشد۔ **بیت**

بس گرسنہ خفت و کس ندانست که کیست   بس جاں بلب آمد که برو کس نگریست

باز از شماتت اعدا بر اندیشم که بطعنہ در قفائے من بخندند و سعی مرا در حق عیال بر عدم مروت حمل کنند و گویند۔ **قطعہ**

بہ بیں آں بے حمیت را که ہرگز   نخواہد دید روئے نیکبختی
که آسانی گزیند خویشتن را   زن و فرزند بگذارد بسختی

و در علم محاسبت چنانکہ معلوم ست چیزے دانم اگر بجاہ شما شغلے معین شود که موجب جمعیت خاطر باشد بقیت عمر از عہدۂ شکر آں بیروں آمدن نتوانم گفتم عمل بادشاہ اے برادر دو طرف دارد امید ست و بیم یعنی امید نان و بیم جان و خلاف رائے خرد منداں باشد بداں امید متعرض ایں بیم شدن۔ **قطعہ**

کس نیاید بخانۂ درویش   که خراج زمین و باغ بدہ

یا بہ تشویش و غصہ راضی شو　　یا جگر بند پیش زاغ بنہ

گفت ایں موافق حال من نگفتی و جواب سوال من نیاوردی **فرد**

راستی موجبِ رضائے خداست　　کس ندیدم کہ گم شد از رہِ راست

گفتم حکایت روباہ مناسب حال تست کہ دیدندش گریزان و بیخویشتن افتان و خیزان کسے گفتش کہ چہ آفتست کہ موجب مخافتست گفتا شنیدہ ام کہ شیر را بسخرہ میگیرند گفت اے سفیہ ترا با شیر چہ مناسبت است و او را با تو چہ مشابہت گفت خاموش کہ اگر حسوداں بغرض گویند کہ ایں شیر ست و گرفتار آیم کرا غم تخلیص من باشد کہ تفتیش حال من کند و تا تریاق از عراق آوردہ شود مار گزیدہ مردہ بود ترا ہمچنیں فضل ست و دیانت و تقویٰ و امانت لیکن متعنتان در کمین اند و مدعیان گوشہ نشیں اگر آنچہ سیرت تست بخلاف آں تقریر کنند و در معرض خطاب بادشاہ آئی دراں حالت کرا مجال مقالت باشد پس مصلحت آں می بینم کہ ملک قناعت را حراست کنی و ترک ریاست گوئی۔ **فرد**۔

بدریا در منافع بیشمار ست　　اگر خواہی سلامت بر کنار ست

رفیق ایں سخن بشنید و بہم برآمد و روے از حکایت من درہم کشید و

سخنہاے رنجش آمیز گفتن گرفت کہ اینچہ عقل وکفایتست وفہم
ودرایت قول حکما درست آمد کہ گفتہ اند دوستان درزنداں بکار آیند
کہ برسفرہ ہمہ دشمناں دوست نمایند۔ قطعہ

دوست مشمار آنکہ درنعمت زند | لاف یاری وبرادر خواندگی
دوست آندانم کہ گیرد دست دوست | درپریشاں حالی ودرماندگی

دیدم کہ متغیر میشود ونصیحت من بغرض می شنود نزدیک صاحب دیوان
رفتم بسابقہ معرفتیکہ درمیان ما بودہ صورت حالش بگفتم واہلیت و
استحقاقش بیان کردم تا بکارے مختصرش نصب کردند چندے
بریں برآمد لطف طبعش را بدیدند وحسن تدبیرش را بپسندیدند کارش
ازاں درگذشت وبمرتبۂ والاتر ازاں متمکن شد ہمچناں نجم سعادتش
درترقی بود تا باوج ارادت برسید ومقرب حضرت سلطاں ومعتمد علیہ
گشت برسلامت حالش شادمانی کردم وگفتم۔ فرد

زکار بستہ میندیش ودل شکستہ مدار | کہ آب چشمۂ حیواں دروں تاریکی است

فرد

منشیں ترش ازگردش ایام کہ صبر | گرچہ تلخ ست ولیکن برشیریں دارد

درآں قربت مرا با طائفۂ یاراں اتفاق سفر افتاد چوں از زیارت مکہ
بازآمدم یکدو منزلم استقبال کرد ظاہر حالش دیدم پریشان و در ہئیت
درویشاں گفتم چہ حالت است گفت چنانکہ تو گفتی طائفہ حسد بردند
و بخیانتم منسوب کردند و ملک دام ملکہٗ در کشف حقیقت آں استقصا
نفرمود یاران قدیم و دوستان صمیم از کلمۂ حق خاموش شدند و صحبت
دیرین فراموش کردند۔ قطعہ

نہ بینی کہ پیش خداوند جاہ　　ستائش کناں دست بر بر نہند
اگر روزگارش در آرد ز پاے　　ہمہ عالمش پاے بر سر نہند

فی الجملہ بانواع عقوبت گرفتار شدم تا دریں ہفتہ کہ مژدۂ سلامت حجاج
برسید از بند گرانم خلاص کردند و ملک موروثم خاص گفتم دراں نوبت اشارت
من قبولت نیامد کہ گفتم عمل بادشاہاں چوں سفر دریاست خطرناک و
سودمند یا گنج برگیری یا در تلاطم بمیری۔ فرد

یا زر بہر دو دست کند خواجہ در کنار　　یا موج روزے افگندش مردہ برکنار

مصلحت ندیدم ازیں بیش ریش درویش را بملامت خراشیدن و نمک
برجراحت پاشیدن بریں کلمہ اختصار کردم۔

قطعہ

ندانستی کہ بینی بند بر پاے　　چو در گوشت نیاید پند مردم
دگر رہ گر نداری طاقت نیش　　مکن انگشت در سوراخ کژدم

حکایت ۱۷۔ ملک زادۂ گنج فراواں از پدر میراث یافت دست کرم برکشاد و داد سخاوت بداد و نعمت بیدریغ بر سپاہ و رعیت بریخت۔ یکے از جلساے بے تدبیر نصیحتش آغاز کرد کہ ملوک پیشیں مرایں نعمت را بسعی اندوختہ اند و براے مصلحتے نہادہ دست ازیں حرکات کوتاہ کن کہ واقعہا در پیش است و دشمناں از پس نباید کہ بوقت حاجت فرو ماندگی باشد۔ **قطعہ**

اگر گنجے کنی بر عامیاں بخش　　رسد ہر کد خداے را برنجے
چرا نستانی از ہر یک جوے سیم　　کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے

ملکزادہ روے ازیں سخن در ہم آورد و موافق طبعش نیامد و مر اورا زجر فرمود و گفت خداوند تعالیٰ مرا مالک ایں مملکت گردانیدہ است تا بخورم و ببخشم نہ پاسباں کہ نگہدارم۔ **بیت**۔

قاروں ہلاک شد کہ چہل خانہ گنج داشت　　نوشیرواں نمرد کہ نام نکو گذاشت

حکایت ۱۸ ۔ آوردہ اند کہ نوشیں رواں عادل را در شکار گاہے صیدے کباب میکردند و نمک نبود غلامے را بروستا دوانیدند تا نمک آرد نوشیں رواں گفت بقیمت بستاں تا رسمے نگردد و دہ خراب نشود گفتند ازیں قدر چہ خلل زاید گفت بنیاد ظلم اندر جہاں اول اندک بودہ است و ہر کس کہ آمدہ برآں مزید کرد تا بدیں غایت رسید۔ **قطعہ**

اگر زباغ رعیت ملک خورد سیبے | برآورند غلامان او درخت از بیخ
بہ پنج بیضہ کہ سلطاں ستم روا دارد | زنند لشکریانش ہزار مرغ بسیخ

حکایت ۱۹ ۔ عاملے را شنیدم کہ خانۂ رعیت خراب کردے تا خزینۂ سلطان آباداں کند بیخبر از قول حکما کہ گفتہ اند ہر کہ خدائے عزوجل را بیازارد تا دلِ خلقے بدست آرد خداوند تعالیٰ ہماں خلق را برگمارد تا دمار از روزگارش برآرد۔ **فرد**

آتشِ سوزاں نکند باسپند | آنچہ کند دودِ دلِ مستمند

سر جملہ حیوانات گویند کہ شیر ست و اذل جانوراں خر و باتفاق خربار بربہ کہ شیر مردم در۔ **مثنوی**

مسکین خر اگرچہ بے تمیز ست | چوں بار ہمی برد عزیز ست

گاوان وخران باربردار   بہ زآدمیان مردم آزار

باز آمدیم بحکایت وزیر غافل

گویند ملک را طرفے از ذمائم اخلاق او بقرائن معلوم گشت در شکنجہ کشید و بانواع عقوبت بکشت۔ **قطعہ**

حاصل نشود رضائے سلطان   تا خاطر بندگان نجوئی
خواہی کہ خدائے بر تو بخشد   با خلق خدائے کن نکوئی

آوردہ اند کہ یکے از ستمدیدگان بر سر او بگذشت در حال تباہ وے تامل کرد و گفت۔ **قطعہ**

نہ ہر کہ قوت بازوے منصبے دارد   بسلطنت بخورد مال مردماں بگذاف
تواں بحلق فرو بردن استخوان درشت   ولے شکم بدرد چوں بگیرد اندر ناف

بیت

نماند ستمگار بدروزگار   بماند برو لعنت پائدار

حکایت ۲۰ ۔ مردم آزارے را حکایت کنند کہ سنگے بر سر صالحے زد درویش را مجال انتقام نبود سنگ را نگاہ میداشت تازمانیکہ

ملک را براں لشکری خشم آمد و در چاہ کرد درویش اندر آمد و سنگ بر سرش کوفت گفتا تو کیستی و ایں سنگ چرا زدی گفت من فلانم و ایں ہماں سنگست کہ در فلاں تاریخ بر سر من زدی گفت چندیں روزگار کجا بودی گفت، از جاہت اندیشہ میکردم اکنوں کہ در چاہت دیدم فرصت غنیمت دانستم۔

مثنوی

ناسزائے را کہ بینی بختیار | عاقلاں تسلیم کردند اختیار
چوں نداری ناخنِ درندہ تیز | با بداں آں بہ کہ کم گیری ستیز
ہر کہ با فولاد بازو پنجہ کرد | ساعد مسکین خود را رنجہ کرد
باش تا دستش ببندد روزگار | پس بکامِ دوستاں مغزش برآر

حکایت ۲۱ یکے از بندگان عمرو لیث گریختہ بود کساں در عقبش برفتند و باز آوردند وزیر را با وے غرضے بود اشارت بکشتن کرد تا دیگر بندگاں چنیں فعل نیارند بندہ سر پیش عمرو لیث بر زمین نہاد و گفت۔ **فرد**

ہر چہ رود بر سرم چوں تو پسندی رواست | بندہ چہ دعوی کند حکم خداوند راست

لیکن بموجب آنکہ پروردۂ نعمت ایں خاندانم نخواہم کہ در قیامت

بخون من گرفتار آئی اجازت فرمائی تا وزیر را بکشم پس آنگه بقصاص او بفرمائی۔ خون من ریختن تا بحق کشته باشی ملک را خنده گرفت وزیر را گفت چگونه مصلحت می بینی وزیر گفت ایخداوند جهان مصلحت آں مے بینم که از بهر خدا و صدقهٔ گور پدر او را آزاد کنی تا مرا نیز در بلائے نیفگند گناه از من ست و قول حکیماں معتبر که گفته اند۔ **قطعه**

چو کردی با کلوخ انداز پیکار ۔ سر خود را بنادانی شکستی
چو تیر انداختی بر روے دشمن ۔ چناں داں کاندر آماجش نشستی

حکایت ۲۲۔ ملک زوزن را خواجهٔ بود کریم النفس نیک محضر که همگناں را در مواجهه حرمت داشتے و در غیبت نکو گفتے اتفاقاً از وحرکتے در نظر ملک ناپسند آمد مصادرت فرمود و عقوبت کرد و سرهنگان بادشاه بسوابق نعمت او معترف بودند و بشکر آں مرتهن در مدت توکیل آں رفق و ملاطفت کردندے و زجر و معاقبت روا نداشتندے۔ **قطعه**

صلح با دشمن اگر خواهی هر گه که ترا ۔ در قفا عیب کند در نظرش تحسین کن
سخن آخر بدهاں میگذرد موذی را ۔ سخنش تلخ نخواهی دهنش شیریں کن

آنچه مضمون خطاب ملک بود از عہدهٔ بعضے بیروں آمد و بہ بقیتے
در زنداں بماند آورده اند که یکے از ملوک نواحی در خفیہ پیغامش فرستاد
که ملوک آں طرف قدر چناں بزرگوار ندانستند و بیعزتی کردند اگر رائے
عزیز فلاں اَحسَنَ اللّٰہُ خَلَاصَہٗ بجانب ما التفاتے کند در رعایت
خاطرش ہرچہ تمامتر سعی کرده آید و اعیان ایں مملکت بدیدار او مفتقر اند
و جواب ایں حروف را منتظر و خواجہ چوں بریں وقوف یافت از
خطر اندیشید در حال جوابے مختصر که اگر بر ملا افتد فتنہ نباشد بر قفائے
ورق نوشت و رواں کرد یکے از متعلقان که بریں واقف بود ملک را
خبر داد که فلاں را که حبس فرموده با ملوک نواحی مراسلت دارد ملک
بہم برآمد و کشف ایں خبر فرمود قاصد را بگرفتند و رسالت برخواندند
نبشتہ بود که حسن ظن بزرگاں بیش از فضیلت ماست و تشریف قبولے
که فرمودند بنده را امکان اجابت آں نیست بحکم آنکه پروردهٔ نعمت ایں
خاندان است و باندک مایہ تغیر خاطر با ولی نعمت قدیم بیوفائی نتواں
کرد۔

فرد

آنرا که بجائے تست ہر دم کرمے   عذرش بنہ ار کند بعمرے ستمے

ملک راسیرت حق شناسی او خوش آمد و خلعت و نعمت بخشید و عذر خواست که خطا کردم که ترا بے جرم و خطا بیازردم گفت ایخداوند بندہ دریں حالت مر خداوند را خطائے نمی بیند بلکہ تقدیر خداوند تعالیٰ چنیں بود کہ مریں بندہ را مکروہے رسد پس بدست تو اولیٰ ترکہ سوابق نعمت بریں بندہ داری وایادی منّت و حکما گفتہ اند۔ مثنوی

گر گزندت رسد ز خلق مرنج　　کہ نہ راحت رسد ز خلق نہ رنج

از خدا داں خلاف دشمن و دوست　　کہ دل ہر دو در تصرف اوست

گرچہ تیر از کماں ہمیگذرد　　از کماندار بیند اہل خرد

حکایت ۲۳۔ یکے را از ملوک عرب شنیدم کہ با متعلقان میگفت کہ مرسوم فلاں راچندانکہ ہست مضاعف کنید کہ ملازم درگاہ ست و مترصد فرمان و دیگر خدمتگاراں بلہو و لعب مشغول و در ادائے خدمت متہاون صاحبدلے بشنید فریاد و خروش از نہادش برآمد پرسیدندش کہ چہ دیدی گفت مراتب بندگان بدرگاہ خدائے تعالیٰ ہمیں مثال دارد۔ **فرد**

دو بامداد گر آید کسے بخدمت شاہ　　سوم ہر آئینہ در وے کند بلطف نگاہ

قطعہ

مہتری در قبول فرماں ست　　　ترک فرماں دلیل حرماں ست

ہر کہ سیماے راستاں دارد　　　سر خدمت بر آستاں دارد

حکایت ۲۴- ظالمے را حکایت کنند کہ ہیزم درویشاں خریدے بحیف و توانگراں را دادے بطرح صاحبدلے برو گذر کرد و گفت۔

بیت

مارے تو کہ ہر کرا بہ بینی بزنی　　　یا بوم کہ ہر کجا نشینی بکنی

قطعہ

زورت ار پیش میرود با ما　　　با خداوند غیب داں نرود

زورمندی مکن بر اہل زمیں　　　تا دعائے بر آسماں نرود

حاکم از گفتن او بر نجید و روے از نصیحتش درہم کشید بدو التفات نکرد تا شبے آتش مطبخ در انبار ہیزم افتاد و سائرا ملاکش بسوخت واز بستر نرمش بر خاکستر گرم نشاند اتفاقاً ہماں شخص بروے بگذشت دیدش کہ با یاراں ہمیگفت ندانم کہ ایں آتش از کجا در سراے من افتاد گفت از دود دل درویشاں۔

قطعه

حذر کن ز دود درونہائے ریش که ریشِ درون عاقبت سر کند
بہم بر مکن تا توانی دلے که آہے جہانے بہم بر کند

لطیفه بر تاج کیخسرو نوشته بود قطعه

چه سالہائے فراوان و عمرہائے دراز که خلق بر سرِ ما بر زمین بخواہد رفت
چنانکه دست بدست آمد ست ملک بما بدستہائے دگر ہمچنیں بخواہد رفت

حکایت ۴۲ - یکے در صنعت کشتی گرفتن سر آمده بود سه صد و شصت بند فاخر دانستے و ہر روز ازاں بنوعے کشتی گرفتے بر یکے از شاگردان التفاتے داشت سه صد و پنجاه و نه بندش در آموخت مگر یکے بند که در تعلیم آں دفع انداختے و تاخیر کردے فی الجمله پسر در قوت و صنعت سر آمد و کسے را در زماں او با او امکان مقاومت نبودے تا بحدیکه پیش ملک آں روزگار گفته بود که اُستاد را فضیلتے که بر من ست از روے بزرگی ست و حق تربیت و گرنه بقوت ازو کمتر نیستم و بصنعت با او برابرم ملک را ایں سخن دشوار آمد فرمود تا مصارعت کنند مقامے متسع ترتیب کردند و ارکان دولت و اعیان

حضرت وزور آوراں روے زمین حاضر شد ند پسر چوں پیل مست
در آمد بصدمتے کہ اگر کوہ روئیں بودے از جا برکندے استاد دانست
کہ جوان بقوت از و برترست بداں بند غریب کہ از وے پنہاں داشتہ
بود با وے در آویخت پسر دفع آں ندانست وہم بر آمد استاد
از زمینش بدو دست بالاے سر برد و برزمیں زد غریو از خلق برخاست
ملک فرمود اُستاد را خلعت ونعمت دادن پس پسر را زجر فرمود وملامت
کرد کہ با پرورندۂ خویش دعوی مقاومت کردی وبسر نبردی گفت
اے بادشاہ روے زمین بزور آوری برمن دست نیافت بلکہ مرا
از علم کشتی دقیقۂ ماندہ بود ہمہ عمر از من دریغ میداشت امروز بداں
دقیقہ برمن غالب آمد گفت از بہر چنیں روزے نگہ میداشتم کہ
زیرکاں گفتہ اند دوست را چنداں قوت مدہ کہ اگر دشمنی کند توا ند
نشنیدۂ کہ چہ گفت آنکہ از پروردۂ خویش جفا دید۔ قطعہ

یا وفا خود نبود در عالم — یا مگر کس دریں زمانہ نکرد
کس نیاموخت علم تیر از من — کہ مرا عاقبت نشانہ نکرد

حکایت ۲۵۔ یکے از وزرا پیش ذوالنوں مصری رفت

قطعه

حذر کن ز دودِ درونہاے ریش — کہ ریشِ دروں عاقبت سر کند

بہم بر مکن تا توانی دلے — کہ آہے جہانے بہم بر کند

لطیفہ بر تاج کیخسرو نوشتہ بود قطعہ

چہ سالہاے فراوان و عمرہاے دراز — کہ خلق بر سرِ ما بر زمیں بخواہد رفت

چنانکہ دست بدست آمدست ملک بما — بدستہاے دگر ہمچنیں بخواہد رفت

حکایت ۴۲۔ یکے در صنعت کشتی گرفتن سر آمدہ بود سہ صد و شصت بند فاخر دانستے و ہر روز ازاں بنوعے کشتی گرفتے بر یکے از شاگردان التفاتے داشت سہ صد و پنجاہ و نہ بندش در آموخت مگر یکے بند کہ در تعلیم آں دفع انداختے و تاخیر کردے فی الجملہ پسر در قوت و صنعت سر آمد و کسے را در زماں او با او امکان مقاومت نبودے تا بحدیکہ پیش ملک آں روزگار گفتہ بود کہ اُستاد را فضیلتے کہ بر من ست از روے بزرگی ست و حق تربیت و گرنہ بقوت ازو کمتر نیستم و بصنعت با او برابرم ملک را ایں سخن دشوار آمد فرمود تا مصارعت کنند مقامے متسع ترتیب کردند و ارکان دولت و اعیان

حضرت وزور آوراں روے زمین حاضر شدند پسر چوں پیل مست
در آمد بصدمتے کہ اگر کوہ روئیں بودے از جا برکندے استاد داشت
کہ جوان بقوت از وبرترست بداں بند غریب کہ از وے پنہاں داشتہ
بود باوے در آویخت پسر دفع آں ندانست وہم بر آمد استاد
از زمینش بدو دست بالاے سر برد و بر زمیں زد غریو از خلق برخاست
ملک فرمود استاد را خلعت و نعمت دادن پس پسر را زجر فرمود و ملامت
کرد کہ با پرورندۂ خویش دعوی مقاومت کردی و بسر نبردی گفت
اے پادشاہ روے زمین بزور آوری برمن دست نیافت بلکہ مرا
از علم کشتی دقیقۂ ماندہ بود ہمہ عمر از من دریغ میداشت امروز بداں
دقیقہ برمن غالب آمد گفت از بہر چنیں روزے نگہ میداشتم کہ
زیرکاں گفتہ اند دوست را چنداں قوت مدہ کہ اگر دشمنی کند تواند
نشنیدۂ کہ چہ گفت آنکہ از پروردۂ خویش جفا دید۔ قطعہ

یا وفا خود نبود در عالم ۔۔۔ یا مگر کس دریں زمانہ نکرد
کس نیاموخت علم تیر از من ۔۔۔ کہ مرا عاقبت نشانہ نکرد

حکایت ۲۵۔ یکے از وزرا پیش ذوالنون مصری رفت

وہمت خواست کہ روز و شب بخدمت سلطان مشغول می باشم و بخیرش امیدوار و از عقوبتش ترساں ذوالنون بگریست و گفت اگر من خدائے عزّوجل را چنیں پرستیدمے کہ تو سلطان را از جملہ صدیقاں بودمے۔

قطعہ

گر نہ امید و بیم و راحت و رنج	پائے درویش بر فلک بودے
گر وزیر از خدا بترسیدے	ہمچناں کز ملک ملک بودے

حکایت ۲۶۔ بادشاہے بکشتن بیگناہے اشارت کرد گفت اے ملک موجب خشمے کہ ترا بر من ست آزار خود مجوے کہ ایں عقوبت بر من بیک نفس بسر آید و بزۂ آں بر تو جاوید بماند۔

قطعہ

دوران بقا چو باد صحرا بگذشت	تلخی و خوشی و زشت و زیبا بگذشت
پنداشت ستمگر کہ جفا بر ما کرد	در گردن او بماند و بر ما بگذشت

ملک را نصیحت او سودمند آمد و از سر خون او برخاست۔

حکایت ۲۷۔ وزرائے نوشیں رواں در مہمے از مصالح مملکت اندیشہ ہمی کردند و ہر یک از ایشاں دگرگونہ رائے ہمیزد

وملک ہمچناں تدبیرے اندیشہ کرد بزرجمہر را راے ملک اختیار آمد
وزیراں درنہانش گفتند راے ملک راچہ مزیت دیدی برفکرچندیں
حکیم گفت بموجب آنکہ انجام کار معلوم نیست دراے ہمگناں درمشیت
است کہ صواب آید یا خطا پس موافقت راے ملک اولیٰ تر ست تااگر
خلاف صواب آید بعلت متابعت از معاتبت امین باشم کہ گفتہ اند۔

مثنوی

خلاف راے سلطاں راے جستن — بخون خویش باشد دست شستن
اگر خود روز را گوید شب است ایں — بباید گفتن اینک ماہ و پرویں

حکایت ۲۸ ۔ یکے از پسران ہارون الرشید پیش پدر آمد
خشم آلودہ کہ مرا فلاں سرہنگ زادہ دشنام مادر داد ہارون الرشید
ارکان دولت راگفت جزاے چنیں کسے چہ باشد یکے اشارت
بکشتن کرد ویکے بزبان بریدن ودیگرے بمصادرت ونفی ہاروں
گفت اے پسر کرم آن ست کہ عفو کنی واگر نتوانی تو نیزش دشنام
مادردہ چندانکہ از حد درنگذرد پس آنکہ ظلم از طرف تو باشد ودعوے
از قبل خصم۔

قطعه

نه مردست آں بنزدیکِ خردمند　　که باپیلِ دماں پیکار جوید
بلے مرد آنکس ست از روے تحقیق　　که چوں خشم آیدش باطل نگوید

حکایت ۲۹ - با طائفه بزرگاں بکشتی نشسته بودم زورقے
در پےِ ما غرق شد دو برادر بگردابے درافتادند یکے از بزرگاں گفت
ملاح را که بگیر ایں هر دو را که بهر یکے پنجاه دینارت بدهم ملاح درآب
رفت تا یکے را برهانید آں دیگر هلاک شد گفتم بقیت عمرش نمانده
بود ازیں سبب در گرفتن او تاخیر کردی و دراں دیگر تعجیل ملّاح
بخندید و گفت آنچه تو گفتی یقین ست و سببے دیگر هست گفتم آنچه ست
گفت میل خاطر من برهانیدن ایں یکے بیشتر بود که وقتے در بیابان
مانده بودم مرا بر شترے نشاند و از دست آں دگر تازیانه خورده بودم
در طفلی گفتم - راست فرمود حق تعالیٰ هر که کار نیک کند پس نفع آں راست
و هر که بد کند پس وبال بروست - **قطعه**

تا توانی درون کس مخراش　　کاندریں راه خارها باشد
کار درویش مستمند برآر　　که ترا نیز کارها باشد

حکایت ۳۰۔ دو برادر بودند یکے خدمت سلطان کردے
و دیگر بسعی بازو خوردے بارے ایں توانگر گفت درویش را چرا
خدمت نکنی تا از مشقت کار کردن برہی گفت تو چرا کار نہ کنی تا از
مذلت خدمت رستگاری یابی کہ خردمنداں گفتہ اند کہ نان خود خوردن
و نشستن بہ کہ کمر زریں بخدمت بستن۔ بیت۔

بدست آہک تفتہ کردن خمیر　　بہ از دست برسینہ پیش امیر

قطعہ

عمر گرانمایہ دریں صرف شد　　تا چہ خورم صیف و چہ پوشم شتا
اے شکم خیرہ بنانے بساز　　تا نہ کنی پشت بخدمت دوتا

حکایت ۳۱۔ کسے مژدہ پیش نوشیرواں عادل برد و
گفت شنیدم کہ فلاں دشمن ترا خداے تعالیٰ برداشت۔ گفت ہیچ
شنیدی کہ مرا بگذاشت۔ فرد

اگر بمرد عدو جاے شادمانی نیست　　کہ زندگانی ما نیز جاودانی نیست

حکایت ۳۲۔ گروہے حکما در بارگاہ کسریٰ بمصلحتے در سخن
ہمیگفتند و بزرجمہر کہ مہتر ایشاں بود خاموش بود سوال کردند کہ با ما دریں بحث

چرا سخن نگوئی گفت وزیران بر مثال اطبّا اند و طبیب دارو ندہد مگر بسقیم پس چوں ببینم کہ رائے شما بر صواب ست مرا بر سر آں سخن گفتن حکمت نباشد

مثنوی

چو کارے بے فضولِ من برآید | مرا در وے سخن گفتن نشاید
وگر بینم کہ نابینا و چاہ ست | اگر خاموش بنشینم گناہ ست

حکایت ۴۳۔ اسکندر رومی را پرسیدند دیار مشرق و مغرب را بچہ گرفتی کہ ملوک پیشیں را خزائن و عمر و ملک و لشکر بیش ازیں بود۔ و چنیں فتحے میسر نشد گفت بعون خدائے عزوجل ہر مملکتے را کہ بگرفتم رعیتش را نیازردم و رسوم خیرات گذشتگاں باطل نکردم و نام پادشاہاں جز بہ نیکوئی نبردم بیت

بزرگش نخوانند اہلِ خرد | کہ نامِ بزرگاں بزشتی برد

قطعہ

ایں ہمہ ہیچست چوں می بگذرد | بخت و تخت و امر و نہی و گیر و دار
نامِ نیکِ رفتگاں ضائع مکن | تا بماند نامِ نیکت پائدار

باب دوم

در اخلاق درویشاں

حکایت ۱ - یکے از بزرگاں گفت پارسائے را چہ گوئی در حق فلاں عابد کہ دیگراں در حق وے بطعنہ سخنہا گفتہ اند گفت بر ظاہرش عیب نمی بینم و در باطنش غیب نمی دانم **قطعہ**

هرکرا جامہ پارسا بینی　　پارسا داں و نیک مرد انگار
ور ندانی کہ در نہانش چیست　　محتسب را دروں خانہ چہ کار

حکایت ۲ - درویشے را دیدم کہ سر بر آستان کعبہ میمالید و مینالید کہ یا غفور و یا رحیم تو دانی کہ از ظلوم و جہول چہ آید **قطعہ**

عذر تقصیر خدمت آوردم　　کہ ندارم بطاعت استظہار
عاصیاں از گناہ توبہ کنند　　عارفاں از عبادت استغفار

عابداں جزائے طاعت خواہند و بازرگاں بہائے بضاعت من بندہ امید آوردہ ام نہ طاعت بدریوزہ آمدہ ام نہ بتجارت -

بیت

گر کشی در جرم بخشی روو سر بر آستانم　　بندہ را فرماں نباشد ہر چہ فرمائی برانم

حکایت ۳ ۔ عبد القادر گیلانی را دیدند رحمۃ اللہ علیہ در حرم کعبہ روئے بر حصا نہادہ بود و می گفت اے خداوند بخشائے و اگر مستوجب عقوبتم مرا روز قیامت نابینا برانگیز تا در روئے نیکاں شرمسار نباشم ۔

قطعہ

روئے بر خاک عجز می گویم　　ہر سحر گہ کہ باد می آید

اے کہ ہرگز فرامشت نکنم　　ہیچت از بندہ یاد می آید

حکایت ۴ ۔ یکے از پادشاہاں پارسائے را دید گفت ہیچت از ما یاد می آید گفت بلے وقتیکہ خدا یرا فراموش میکنم ۔ **فرد**

ہر سو دو د آنکس ز در خویش براند　　وانرا کہ بخواند بدر کس ندواند

حکایت ۵ ۔ یکے از صالحاں بخواب دید پادشاہے را در بہشت و پارسائے را در دوزخ پرسید کہ موجب درجات ایں چیست و سبب درکات آں چہ کہ مردم بخلاف آں می پنداشتند ندا آمد کہ ایں بادشاہ بارادت درویشاں در بہشت ست و ایں پارسا

بتقرب بادشاہاں در دوزخ **قطعہ**

دلقت بچہ کار آید و تسبیح و مرقع | خود را ز عملہائے نکوہیدہ بری دار
حاجت بکلاہِ برکی داشتنت نیست | درویش صفت باش و کلاہِ تتری دار

حکایت ۱۷ - پیادۂ سر و پا برہنہ با کاروان حجاز از کوفہ بدر آمد و ہمراہ ما شد نظر کردم معلوسے نداشت خراماں ہمیرفت و می گفت **قطعہ**

نہ باشتر بر سوارم نہ چو اشتر زیر بارم | نہ خداوند رعیت نہ غلامِ شہریارم
غم موجود و پریشانی معدوم ندارم | نفسے میزنم آسودہ و عمرے بسر آرم

اشتر سوارے گفتش اے درویش کجا میروی برگرد کہ بسختی بمیری نشنید و قدم در بیاباں نہاد و برفت چوں بنخلۂ محمود برسیدیم توانگر را اجل فرا رسید درویش ببالینش فرود آمد و گفت - **مصرعہ**

ما بسختی نہ بمردیم و تو بربخت بمردی

بیت

شخصے ہمہ شب بر سر بیمار گریست | چوں روز شد او بمرد و بیمار بزیست

قطعہ

اے بسا اسپ تیز رو کہ بماند | کہ خر لنگ جاں بمنزل برد

بسکه درخاک تندرستاں را   دفن کردیم وزخم خوردہ نمرد

حکایت ۷ عابدے را بادشاہے طلب کرد اندیشید کہ دارو ے بخورم تا ضعیف شوم تا مگر اعتقادے کہ در حق من دارد زیادت کند آوردہ اند کہ دارو ے قاتل بود بخورد و بمرد۔ **قطعہ**

آنکہ چوں پستہ دیدمش ہمہ مغز   پوست بر پوست بود ہمچو پیاز

پارسایان روے در مخلوق   پشت بر قبلہ میکنند نماز

فرد

چوں بندہ خدائے خویش خواند   باید کہ بجز خدا نداند

حکایت ۸ ۔ کاروانے را در زمین یونان بزدند و نعمت بیقیاس بردند بازرگاناں گریہ وزاری بسیار کردند و خدا و پیغمبر را بشفاعت آوردند فائدہ نبود۔ **شعر**

چو پیروز شد دزد تیرہ رواں   چہ غم دارد از گریۂ کارواں

لقمان حکیم اندراں کارواں بود یکے گفتش از کاروانیاں ایناں را مگر نصیحتے کنی و موعظت گوئی باشد کہ برخے از مال ما دست بدارند کہ دریغ باشد چندیں نعمت کہ ضایع شود گفت دریغ کلمۂ حکمت باشد با ایشاں گفتن۔

قطعہ

آہنے راکہ موریانہ بخورد — نتواں بُرد ازو بصیقل زنگ
باسیہ دل چہ سود گفتن وعظ — نرود میخ آہنی در سنگ

قطعہ

بروزگار سلامت شکستگاں دریاب — کہ جبر خاطر مسکیں بلا بگرداند
چو سائل از تو بزاری طلب کند چیزے — بدہ وگرنہ ستمگر بزور بستاند

حکایت ۹۔ عابدے را حکایت کنند کہ بشب دہ من بخوردے وتا سحر ختمے بکردی صاحبدلے بشنید وگفت اگر نیمۂ نان بخوردے وبخفتے بسیار ازیں فاضلتر بودے۔ **قطعہ**

اندروں از طعام خالی دار — تادرو نور معرفت بینی
تہی از حکمتی بعلت آں — کہ پری از طعام تا بینی

حکایت ۱۰۔ پیش یکے از مشایخ کبار گلہ کردم کہ فلاں درحق من بفساد گواہی دادہ است گفت بصلاحش خجل کن۔ **رباعی**

تو نیکو روش باش تا بدسگال — بنقص تو گفتن نیابد مجال
چو آہنگ بربط بود مستقیم — کے از دست مطرب خورد گوشمال

حکایت ۱۱ - یکے را از مشایخ پرسیدند کہ حقیقت تصوف چیست گفت ازیں پیش طائفہ بودند در جہاں بصورت پراگندہ و بمعنی جمع اکنوں خلقے اند بظاہر جمع و بدل پراگندہ۔ **قطعہ**

چو ہر ساعت از تو بجائے رود دل | بہ تنہائی اندر صفائے نہ بینی
ورت مال و جاہست و زرع و تجارت | چو دل با خدا ایست خلوت نشینی

حکایت ۱۲ - یاد دارم کہ شبے در کاروانی ہمہ شب رفتہ بودم وسحر بر کنار بیشۂ خفتہ شوریدۂ کہ دراں سفر ہمراہ ما بود سحرگاہاں نعرہ بزد وراہ بیاباں گرفت و یک نفس آرام نیافت چوں روز شد گفتمش آں چہ حالت بود گفت بلبلاں را دیدم کہ بنالش درآمدہ بودند از درخت وکبکاں از کوہ وغوکاں از آب وبہائم از بیشہ اندیشہ کردم کہ مروت نباشد ہمہ در تسبیح ومن در غفلت خفتہ کجا روا باشد۔ **قطعہ**

دوش مرغے بصبح مے نالید | عقل و صبرم ببرد وطاقت و ہوش
یکے از دوستان مخلص را | مگر آواز من رسید بگوش
گفت باور نداشتم کہ ترا | بانگ مرغے چنیں کند مدہوش
گفتم ایں شرط آدمیت نیست | مرغ تسبیح خوان و ما خاموش

حکایت ۱۳ - یکے را از ملوک مدت عمر سپری شد و قائم مقامی نداشت وصیت کرد کہ بامدادان نخستین کسیکہ از در شہر درآید تاج شاہی بر سروے ہنید و تفویض مملکت بوے کنید اتفاقاً اوّل کسیکہ درآمد گدائے بود ہمہ عمر لقمہ اندوختہ درقعہ دوختہ ارکان دولت و اعیان حضرت وصیّت ملک بجا آوردند و تسلیم مفاتیح قلاع و خزائن بدو کردند و مدتے ملک راند تا بعضے امراے دولت گردن از اطاعت او بہ پیچانیدند و ملوک از ہر طرف بمنازعت برخاستن گرفتند و بمقاومت لشکر آراستن فی الجملہ سپاہ و رعیت بہم برآمدند و برخے بلاد از قبضۂ تصرف او بدر رفت - درویش ازیں واقعہ خستہ خاطر مے بود تا یکے از دوستانِ قدیمش کہ در حالت درویشی قرین او بود از سفر باز آمد و در چناں مرتبہ دیدش گفت منّت خداے را عزّوجل کہ گلت از خار برآمد و بخت بلند رہبری کرد و اقبال و سعادت یاوری تا بدیں پایہ رسیدی -

شعر

شگوفہ گاہ شگفتست و گاہ خوشیدہ　　درخت وقتے برہنہ ست و وقتے پوشیدہ

گفت اے عزیز تعزیتم گوے کہ جاے تہنیت نیست آنگہ کہ تو

دیدی غم نانے داشتم وامروز غم جہانے مثنوی -

اگر دنیا نباشد دردمندیم | دگر باشد بمہرش پاے بندیم
بلائے زیں جہاں آشوب ترنیست | کہ رنج خاطرست ار ہست و گرنیست

قطعہ

مطلب گر توانگری خواہی | جز قناعت کہ دولتیست ہنی
گرغنی زر بدامن افشاند | تا نظر در ثواب او نہ کنی
کز بزرگاں شنیدہ ام بسیار | صبر درویش بہ کہ بذل غنی

فرد

اگر بریاں کند بہرام گورے | نہ چوں پاے ملخ باشد زمورے

حکایت ۱۴ - ابوہریرہ رضی اللہ عنہ ہر روز بخدمت مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدے گفت اے ابا ہریرہ ہر روز میا تا محبت زیادہ شود۔ صاحبدلے را گفتند بدیں خوبی کہ آفتابست نشنیدہ ایم کہ کسے او را دوست گرفتہ است و مہر آوردہ گفت برائے آنکہ ہر روز میتوانش دید مگر در زمستاں کہ محجوب ست و مطلوب شعر

بدیدار مردم شدن عیب نیست | ولیکن نہ چنداں کہ گویند بس

اگر خویشتن را ملامت کنی   ملامت نباید شنیدن ز کس

حکایت ۱۵ - یکے از پادشاہان عابدے را پرسید کہ عیالان داشت اوقات عزیز چوں میگذرد گفت ہمہ شب در مناجات و سحر در دعا و حاجات و ہمہ روز در بند اخراجات ملک بہ مضمون اشارت عابد معلوم گشت فرمود تا وجہ کفاف او معین دارند تا بار عیال از دل او برخیزد - **مثنوی**

اے گرفتار پائے بند عیال   دگر آزادگی مبند خیال
غم فرزند و نان و جامہ و قوت   بازت آرد ز سیر در ملکوت
ہمہ روز اتفاق می سازم   کہ بشب با خدائے پردازم
شب چو عقد نماز بر بندم   چہ خورد بامداد فرزندم

حکایت ۱۶ - بادشاہے را مہمے پیش آمد گفت اگر انجام ایں حالت بمراد من برآید چندیں درم وہم زاہداں را چوں حاجتش برآمد و تشویش خاطرش برفت وفائے نذرش بوجود شرط لازم آمد یکے را از بندگان خاص کیسۂ درم داد تا بزاہداں صرف کند گویند غلام عاقل و ہشیار بود ہمہ روز بگردید و شبانگہ باز آمد و درمہا را

بوسه داد و پیش ملک بنهاد و گفت زاهداں را چندانکه طلب کردم
نیافتم گفت اینچه حکایت ست انچه من دانم دریں ملک چهار صد
زاهد ست گفت اے خداوند جهاں آنکه زاهد ست نمی ستاند و آنکه
می ستاند زاهد نیست ملک بخندید و ندیماں را گفت چندانکه مرا
در حق درویشاں و خدا پرستاں ارادت ست و اقرار ایں شوخ
دیده را عداوت است و انکار و حق بجانب اوست ۔

شعر

زاهد که درم گرفت و دینار | زاهد تر ازو یکے بدست آر

حکایت ۱۷۔ یکے از علماے راسخ را پرسیدند چه گوئی در نان
وقف گفت اگر نان از بهر جمعیت خاطر می ستانند حلال ست و اگر
جمع از بهر نان می نشینند حرام

بیت

نان از براے کنج عبادت گرفته اند | صاحبدلاں نه کنج عبادت براے نان

حکایت ۱۸۔ طائفهٔ رنداں بخلاف درویشے بدر آمدند
و سخنان ناسزا گفتند و بزدند و برنجانیدند شکایت از بیطاقتی پیش
پیر طریقت برد که چنیں حالے رفت گفت اے فرزند خرقهٔ

درویشاں جامۂ رضا است ہرکہ دریں کسوت تحمل بیمرادی نکند مدعی ست وخرقہ بروحرام است ۔

فرد

دریاے فراواں نشود تیرہ بسنگ　　عارف کہ برنجد تنک آبست ہنوز

قطعہ

گر گزندت رسد تحمل کن　　کہ بعفو از گناہ پاک شوی
اے برادر چو عاقبت خاکست　　خاک شو پیش ازاں کہ خاک شوی

حکایت منظومہ ۱۹

ایں حکایت شنو کہ در بغداد　　رایت و پردہ را خلاف افتاد
رایت از گرد راہ و رنج رکاب　　گفت با پردہ از طریق عتاب
من و تو ہر دو خواجہ تاشانیم　　بندۂ بارگاہ سلطانیم
من ز خدمت دمے نیاسودم　　گاہ و بیگاہ در سفر بودم
تو نہ رنج آزمودۂ نہ حصار　　نہ بیابان و باد و گرد و غبار
قدم من بسعی پیشتر است　　پس چرا راحت تو بیشتر است
گفت من سر بر آستاں دارم　　نہ چو تو سر بر آسماں دارم
ہر کہ بیہودہ گردن افرازد　　خویشتن را بگردن اندازد

حکایت ۲۰۔ یکے از صاحبدلاں زور آزمائے راد ید بهم برآمده و کف بر دہاں انداختہ گفت ایں را چہ حالت است گفتند فلاں دشنام دادش گفت ایں فرومایہ ہزار من سنگ برمیدارد وطاقت سخنے نمی آرد۔

قطعہ

اگر خود بردرد پیشانی پیل ۔ نہ مرد است آنکہ دروے مردمی نیست
بنی آدم سرشت از خاک دارند ۔ اگر خاکی نباشد آدمی نیست

حکایت ۲۱۔ بزرگے را پرسیدم از سیرت اخوان صفا گفت کمینہ آنکہ مراد خاطر یاراں بر مصالح خویش مقدم دارد وحکما گفتہ اند برادر کہ در بند خویش است نہ برادر است و نہ خویش است۔ فرد

ہمرہ اگر شتاب کند ہمرہ تو نیست ۔ دل در کسے مبند کہ دل بستۂ تو نیست

حکایت ۲۲۔ پادشاہے بدیدۂ استحقار در طائفۂ درویشاں نظر کردے یکے از انمیاں بفراست بجا آورد و گفت اے ملک ما دریں دنیا بعیش از تو خوشتریم و بعیش از تو کمتریم و بمرگ برابریم و بقیامت بہتر انشاء اللہ تعالیٰ۔ مثنوی۔

اگر کشور خدایے کامران ست ۔ وگر درویش حاجتمند نان ست

دران ساعت که خواهند این و آن مرد | نخواهد از جهان بیش از کفن برد
چو رخت از مملکت بربست خواهی | گدائی بهترست از پادشاهی

طریقت درویشان ذکرست و شکر و خدمت و طاعت و ایثار و قناعت و توحید و توکل و تسلیم و تحمل هر که بدین صفتها که گفتم موصوف ست بحقیقت درویش است اگرچه در قباست اما هرزه گرد بی نماز که بخورد هرچه در میان آید و بگوید هرچه بر زبان آید رندست اگرچه در عباست ۔

قطعه

ای درونت برهنه از تقوی | کز برون جامهٔ ریا داری
پردهٔ هفت رنگ در مگذار | تو که در خانه بوریا داری

مثنوی

دیدم گل تازه چند دسته | بر گنبدی از گیاه بسته
گفتم چه بود گیاه ناچیز | تا در صف گل نشیند او نیز
بگریست گیاه و گفت خاموش | صحبت نکند کرم فراموش
گر نیست جمال و رنگ و بویم | آخر نه گیاه باغ اویم
من بندهٔ حضرت کریمم | پروردهٔ نعمت قدیمم

گر بی هنرم وگر هنرمند | لُطفست امیدم از خداوند
او چارهٔ کار بنده داند | چون هیچ وسیلتش نماند
رسمست که مالکان تحریر | آزاد کنند بندهٔ پیر
ای بار خدای عالم آرای | بر سعدی پیر خود ببخشای
سعدی رهِ کعبهٔ رضا گیر | ای مردِ خُدا رهِ خُدا گیر
بدبخت کسی که سر بتابد | زین در که در دگر نیابد

حکایت ۲۳ - حکیمی را پرسیدند از سخاوت و شجاعت که کدام بهترست گفت آنکس را که سخاوت است بشجاعت حاجت نیست -

فرد

نبشتست بر گور بهرام گور | که دستِ کرم به که بازوی زور

قطعه

نماند حاتمِ طائی ولیک تا باید | بماند نام بلندش به نیکوئی مشهور
زکوٰة مال بدر کن که فضلهٔ رز را | چو باغبان بزند بیشتر دهد انگور

باب سوم

در فضیلت قناعت

حکایت ۱ - خواهندهٔ مغربی در صفِ بزازان حلب میگفت اے خداوندان نعمت اگر شمارا انصاف بودے وما را قناعت رسم سوال از جهان برخاستے ۔ **قطعه**

اے قناعت توانگرم گرداں   که ورائے تو هیچ نعمت نیست
کنج صبر اختیار لقمان است   هر کرا صبر نیست حکمت نیست

حکایت ۲ - دو امیرزاده در مصر بودند یکے علم آموخت و دیگر مال اندوخت عاقبة الامر یکے علامه گشت و آں دگر عزیز مصر شد پس ایں توانگر بچشم حقارت در فقیه نظر کردے و گفتے من بسلطنت رسیدم وایں همچناں در مسکنت بماند گفت اے برادر شکر نعمت باری عزاسمه همچناں بر من افزوں ترست که میراث پیغمبراں یافتم یعنی علم و ترا میراث فرعون وهاماں رسید

یعنی ملک مصر

مثنوی

من آن مورم که در پایم بمالند   نه زنبورم که از دستم بنالند
کجا خود شکر این نعمت گزارم   که زور مردم آزاری ندارم

حکایت ۳ - درویشے را شنیدم که در آتش فاقه می سوخت و خرقه بر خرقه میدوخت و تسکین خاطر خود را میگفت - شعر

بنان خشک قناعت کنیم و جامه دلق   که بار محنت خود به که بار منت خلق

کسے گفتش چه نشینی که فلاں دریں شهر طبعے کریم دارد و کرمے عمیم میان بخدمت آزادگاں بسته و بر در دلها نشسته اگر بر صورت حالت چنانکه هست وقوف یابد پاس خاطر عزیزاں داشتن منت دارد و غنیمت شمارد گفت خاموش که در پستی مردن به که حاجت پیش کسے بردن -

قطعه

هم رقعه دوختن به و الزام کنج صبر   کز بهر جامه رقعه بر خواجگاں نبشت
حقا که با عقوبت دوزخ برابرست   رفتن بپاے مردی همسایه در بهشت

حکایت ۴ - یکے از ملوک عجم طبیبے حاذق را بخدمت محمد مصطفے صلی الله علیه وآله وسلم فرستاد سالے در دیار عرب

بود کسے تجربہ پیش او دنیا ورد و معالجتے از وے درخواست پیش پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم آمد و گلہ کرد کہ مرا ایں بندہ را برائے معالجت اصحاب بخدمت فرستادہ اند دریں مدت کسے التفاتے نکرد تا خدمتے کہ بر بندہ معین ست بجا آرد رسول علیہ السلام گفت ایں طائفہ را طریقے ہست کہ تا اشتہا غالب نشود نخورند و ہنوز اشتہا باقی بود کہ دست از طعام بدارند حکیم گفت این ست موجب تندرستی زمین خدمت بوسید و رفت ۔ مثنوی

سخن آنگہ کند حکیم آغاز ۔ یا سر انگشت سوے لقمہ دراز

کہ زنا گفتنش خلل زاید ۔ یا زنا خوردنش بجان آید

لاجرم حکمتش بود گفتار ۔ خوردنش تندرستی آرد بار

حکایت ۵ ۔ در سیرت آردشیر بابکاں آمدہ است کہ حکیم عرب را پرسیدند کہ روزے چہ مایہ طعام باید خوردن گفت صد درم سنگ کفایت کند گفت ایں قدر چہ قوت دہد ۔ گفت ایں قدر ترا برپا میدارد و ہر چہ بریں زیادت کنی حمال آنی ۔ شعر

خوردن برائے زیستن و ذکر کردن ست ۔ تو معتقد کہ زیستن از بہر خوردن ست

حکایت ۶ ۔ دو درویش خراسانی ملازم صحبت یکدیگر سفر کردند یکے ضعیف بود کہ بہر دو شب افطار کردے و دیگر قوی کہ روزے سہ بار خوردے اتفاقاً در شہرے بتہمت جاسوسی گرفتار آمدند ہر دو را بخانہ درکردند و بگل برآوردند بعد از دو ہفتہ معلوم شد کہ بیگناہ اند قوی را دیدند مردہ و ضعیف جان بسلامت بردہ مردم دریں عجب ماندند حکیمے گفت خلاف عجب بودے کہ ایں یکے بسیار خوار بودہ است طاقت بینوائی نیاورد ہلاک شد و آں دگر خویشتن دار بود لاجرم بر عادت خود صبر کرد و بسلامت خلاص یافت۔

قطعہ

چو کم خوردن طبیعت شد کسے را ۔ چو سختی پیشش آید سہل گیرد

دگر تن پرورست اندر فراخی ۔ چو تنگی بیند از سختی بمیرد

حکایت ۷ ۔ یکے از حکما پسر را نہی ہمیکرد از بسیار خوردن کہ سیری مردم را رنجور کند گفت اے پدر گرسنگی خلق را بکشد نشنیدۂ کہ ظریفاں گویند بسیری مردن بہ کہ گرسنگی بردن گفت اندازہ نگہدار۔

شعر

نچنداں بخور کز دہانت بر آید نچنداں کہ از ضعف جانت بر آید

قطعہ

با آنکہ در وجود طعامست عیش نفس رنج آورد طعام کہ بیش از قدر بود
گر گلشکر خوری بتکلف زیاں کند ور نان خشک دیر خوری گلشکر بود

حکایت ۸ ۔ رنجورے را گفتند کہ دلت چہ مے خواہد گفت آنکہ دلم چیزے نخواہد۔

شعر

معدہ چو کژ گشت و شکم درد خواست سود ندارد ہمہ اسباب راست

حکایت ۹ ۔ بقالے را درمے چند بر صوفیاں گرد آمدہ بود در واسط ہر روز مطالبت کردے و سخنہائے با خشونت گفتے و اصحاب از تعنت او خستہ خاطر ہمی بودند و از تحمل چارہ نہ بود صاحبدلے دراں میاں گفت نفس را وعدہ دادن بطعام آساں ترست کہ بقال را بہ درم۔

حکایت ۱۰ ۔ جوانمردے را در جنگ تاتار جراحتے رسید کسے گفت فلاں بازرگاں نوشدارو دارد اگر بخواہی باشد کہ دریغ

ندارد و گویند که بازرگاں ببخل معروف بود ۔ **شعر**

گر بجای نانش اندر سفره بودی آفتاب

تا قیامت روز روشن کس ندیدی در جهاں

جوانمرد گفت اگر دارو نخواهم از و دهد یا نه دهد و اگر دهد منفعت کند یا نکند بارے خواستن از و زہر کشنده است ۔ **شعر**

هرچه از دوناں بمنت خواستی   در تن افزودی و از جاں کاستی

و حکیماں گفته اند اگر فی المثل آب حیات فروشند بآبروے دانا نخرد که مردن بعلت به از زندگانی بمذلت ۔ **شعر**

اگر حنظل خوری از دست خوشخوے   به از شیرینی از دست ترشروے

حکایت ۱۱ ۔ یکے از علما خورنده بسیار داشت و کفاف اندک یکے را از بزرگاں که معتقد او بود بگفت روے از توقع او درهم کشید و تعریض سوال از اهل ادب در نظرش قبیح آمد ۔ **قطعه**

ز بخت روے ترش کرده پیش یار عزیز   مرو که عیش برو نیز تلخ گردانی

بحاجتے که روی تازه روے و خنداں رو   فرو نه بندد کار گشاده پیشانی

آورده اند که اندکے در وظیفهٔ او زیادت کرد و بسیار از ارادت کم

دانشمند چوں پس از چند روز مودت معہود بر قرار ندید گفت شعر

نانم افزود و آبرویم کاست   بینوائی بہ از مذلت خواست

حکایت ۱۲۔ درویشے را ضرورتے پیش آمد کسے گفت فلاں نعمتے دارد کامل و کرم نفسے شامل اگر بر حاجت تو واقف گردد ہما نا کہ در قضاے آں توقف روا ندارد گفت من اورا ندانم گفت منت رہبری کنم دستش گرفت تا بمنزل آں شخص در آورد یکے را دید لب فروہشتہ و تند نشستہ برگشت و سخن نگفت کسے گفتش چہ کردی گفت عطاے اورا بلقاے او بخشیدم۔ قطعہ

مبر حاجت بنزدیکِ ترشروے   کہ از خوے بدش فرسودہ گردی

اگر حاجت بری نزد کسے بر   کہ از رویش بنقد آسودہ گردی

حکایت ۱۳۔ خشک سالی در اسکندریہ پدید آمد چنانکہ عنان طاقت درویشاں از دست رفتہ بود و درہاے آسمان بر زمین بستہ و فریاد اہل زمین بآسمان پیوستہ۔ قطعہ

نماند جانور از وحش و طیر و ماہی و مور   کہ بر فلک نشد از بے نوائی افغانش

عجب کہ دود دلِ خلق جمع می نشود   کہ ابر گردد و سیلاب دیدہ بارانش

درچنین حال شخصے کہ ترش روے زشت خو بود نعمت بیکراں داشت تنگدستاں را سیم و زر دادے و مسافراں را سفرہ نہادے گروہے از درویشاں از جور و فاقہ بجان آمدہ بودند آہنگ دعوت او کردند و مشورت بمن آوردند۔ سر از موافقت باز زدم و گفتم۔ **قطعہ**

نخورد شیر نیم خوردۂ سگ　　گر بسختی بمیرد اندر غار

تن بہ بیچارگی و گرسنگی　　بنہ و دست پیش سفلہ مدار

گر فریدوں شود بہ نعمت و ملک　　بے ہنر را بہیچکس مشمار

پرنیان و نسیج بر نا اہل　　لاجورد و طلا ست بر دیوار

حکایت ۴۱۔ حاتم طائی را گفتند از خود بزرگ ہمت تر در جہاں دیدۂ یا شنیدۂ گفت بلے روزے چہل شتر قربان کردہ بودم امراے عرب را پس بگوشۂ صحرائے بحاجتے بروں رفتہ بودم خار کشے را دیدم پشتۂ خار فراہم آوردہ گفتمش بمہمان حاتم چرا نروی کہ خلقے بر سماط او گرد آمدہ اند گفت۔ **فرد**

ہر کہ نان از عملِ خویش خورد　　منت حاتم طائی نبرد

انصاف دادم کہ من او را بہمت و جوانمردی بیش از خود دیدم۔

حکایت ۱۵ ۔ موسیٰ علیہ السلام درویشے را دید از برہنگی بریگ اندر شدہ گفت اے موسیٰ دعا کن تا خدائے عز و جل مرا کفافے دہد کہ از بے طاقتی بجان آمدم موسیٰ دعا کرد و برفت پس از چند روز کہ باز آمد از مناجات مرا ورا دید گرفتار و خلقے انبوہ بروے گرد آمدہ گفت ایں چہ حالت ست گفتند خمر خوردہ و عربدہ کردہ و کسے را کشتہ اکنوں بقصاص فرمودہ اند۔ **شعر**

گربۂ مسکیں اگر پر داشتے — تخم گنجشک از جہاں بر داشتے

ہیچکس را نز ز خود نگذاشتے — ایں دو شاخِ گاؤ گر خر داشتے

فرد

عاجز باشد کہ دست قوت یابد — برخیزد و دست عاجزاں برتابد

نظم

سفلہ چو جاہ آمد و سیم و زرش — سیلی خواہد بضرورت سرش

آں نشنیدی کہ فلاطوں چہ گفت — مور ہماں بہ کہ نباشد پرش

پدر را عسل بسیارست ولیکن پسر گرمی دارست ۔ **فرد**

آنکس کہ توانگرت نے گرداند — او مصلحت تو از تو بہتر داند

حکایت ۱۶ ۔ اعرابیٔ را دیدم در حلقۂ جوہریان بصرہ که حکایت میکرد که وقتے در بیاباں راہ گم کردہ بودم واز زاد معین چیزے با من نماندہ دل بر ہلاک نہادم که ناگاہ کیسۂ یافتم پُر از مروارید۔ ہرگز آں ذوق وشادی فراموش نه کنم که پنداشتم که گندم بریان ست باز آں تلخی و نومیدی که معلوم کردم که مروارید ست۔ **قطعه**

در بیابان خشک وریگ رواں	تشنه را در دہاں چه دُر چه صدف
مرد بے توشه کاو فتاد زپاے	بر کمر بند او چه زر چه خزف

حکایت ۱۷ ۔ یکے از عرب در بیاباںے از غایت تشنگی میگفت۔
قطعه

اے کاش پیش از مرگ خود	روزے رسم بر مدعا
نہرے که تا زانو بود	زاں پُر کنم مشکیزہ را

حکایت ۱۸ ۔ ہمچناں درویشے در قاع بسیط گم شدہ وقوت و قوتش نماندہ درمے چند داشت بسیار بگردید رہ بجاے نبرد پس بسختی ہلاک شد طائفۂ برسیدند درمہا دیدندش پیش روے نہادہ و بر خاک نبشته۔

قطعه

گرہمہ زرجعفری دارد — مرد بے توشہ بر نگیرد کام
در بیابان فقیر سوختہ را — شلغم پختہ بہ کہ نقرۂ خام

حکایت ۱۹ ۔ ہرگز از دور زماں نالیدہ ام و روے از گردشِ ایام در ہم نکشیدہ مگر وقتیکہ پایم برہنہ بود و استطاعت پاے پوشے نداشتم بجامع کوفہ در آمدم دلتنگ یکے را دیدم کہ پاے نداشت سپاس نعمت حق بجاے آوردم و بر بے کفشی صبر کردم۔

قطعه

مرغ بریاں بچشمِ مردم سیر — کمتر از برگ ترہ بر خوان است
وانکہ را دستگاہ و قدرت نیست — شلغم پختہ مرغ بریان است

حکایت ۲۰ ۔ یکے از ملوک با تنے چند خاصاں در شکار گاہے بزمستاں از عمارت دور افتاد تا شب در آمد خانۂ دہقانے را دیدند ملک گفت شب آنجا رویم تا زحمت سرما نہ باشد یکے از وزرا گفت لائق قدر بلند پادشاہاں نباشد بخانۂ دہقانے رکیک التجا کردن ہم اینجا خیمہ بزنیم و آتش افروزیم دہقان را خبر شد

ما حضرے کہ بداشت ترتیب کرد و پیش آورد و زمین ببوسید و گفت
قدر بلند سلطان بدین قدر نازل نشدی ولیکن نخواستند کہ قدر
دہقان بلند شود سلطان را سخن او مطبوع آمد شبانگه بمنزل او
نقل کردند بامدادش خلعت و نعمت فرمود شنیدندش کہ قدمے
چند در رکاب سلطان بود و میگفت ۔ قطعه

ز قدر و شوکتِ سلطان نگشت چیزے کم / از التفات بمہمانسرائے دہقانے
کلاہ گوشۂ دہقان بآفتاب رسید / کہ سایه بر سرش انداخت چون تو سلطانے

حکایت ۲۱ ۔ بازرگانے را دیدم کہ صد و پنجاہ شتر بار داشت
و چہل بندہ و خدمتگار شبے در جزیرۂ کیش مرا بحجرۂ خویش برد
ہمہ شب نیارمید از سخنہائے پریشان گفتن کہ فلاں انبارم بترکستان
است و فلاں بضاعت بہندوستان و ایں قبالۂ فلاں زمیں است
و فلاں چیز را فلاں کس ضمین ست وگاہ گفتے کہ خاطر اسکندریه دارم
کہ ہوائے خوش است باز گفتے نہ کہ دریائے مغرب مشوش ست سعدیا
سفرے دیگر در پیش ہست اگر آں کردہ شود بقیت عمر خویش بگوشہ
بنشینم و قناعت کنم گفتم آں کدام سفر ست گفت گوگرد پارسی خواہم

بردن بچین که شنیدم که قیمتی عظیم دارد و کاسهٔ چینی بروم آرم و دیبای رومی بهند و پولاد هندی بحلب و آبگینهٔ حلبی بیمن و برد یمانی بفارس وازاں پس ترک سفر کنم و بدکانے بنشینم انصاف ازیں ماخولیا چنداں فرو گفت که بیش طاقت گفتنش نماند گفت اے سعدی تو ہم سخنے بگوے از آنہا که دیدهٔ و شنیدهٔ گفتم۔ قطعہ۔

آں شنیدستی که در صحراے غور بار سالارے بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ دنیادار را یا قناعت پر کند یا خاک گور

حکایت ۲۲۔ مالدارے را شنیدم که بخل اندرچناں معروف بود که حاتم طائی درکرم تا ہر عالمش نعمت دنیا آراسته وخست نفس جبلی ہمچناں دروے متمکن تا بجاے رسید که نانے ازدست بجانے ندادے وگربهٔ ابوہریره را بلقمهٔ نواختے وسگ اصحاب کہف را استخوانے نینداختے فی الجملہ خانهٔ او را کس ندیدے در کشاده وسفرهٔ او را سر۔ بیت

درویش بجز بوے طعامش نشنیدے مرغ از پئے ناں خوردن او ریزه نچیدے

شنیدم که بدریاے مغرب اندر راه مصر پیش گرفته بود وخیال فرعونی

درسر۔ بادے مخالف بکشتی برآمد چنانکہ گویند۔ **فرد**۔

باطبع ملولت چہ کند دل کہ نسازد　　شرط ہمہ وقتے نبود لائق کشتی

دست دعا برآورد و فریاد بیفایدۂ کردن گرفت۔ **شعر**

دست تضرع چہ سود بندۂ محتاج را　　وقت دعا برخدا وقت کرم دربغل

قطعہ

از زر و سیم راحتے برساں　　خویشتن ہم تمتعے برگیر

وانگہ ایں خانہ کز تو خواہد ماند　　خشتے از سیم و خشتے از زر گیر

آوردہ اند کہ درمصر اقارب درویش داشت بعد از ہلاک وے بہ بقیت مال وے توانگر شدند جامہاے کہن بمرگ او بدریدند و خز و دمیاطی بعوض آن ببریدند ہمدراں ہفتہ یکے را دیدم از ایشاں بربادپائے سوار رواں و غلام دو درپے دواں۔ **قطعہ**

وہ کہ گر مردہ باز گردیدے　　بمیان قبیلۂ و پیوند

رد میراث سخت تر بودے　　وارثاں را ز مرگ خویشاوند

بسابقۂ معرفتے کہ درمیاں ما بود آستینش گرفتم و گفتم۔ **بیت**

بخور اے نیک سیرت سرہ مرد　　کاں فرومایہ گرد کرد و نہ خورد

حکایت ۲۳۔ صیاد ضعیف را ماہئی قوی بدام افتاد طاقت حفظ آں نداشت ماہی برو غالب آمد و دام از دستش در ربود۔

قطعہ

شد غلامے کہ آب جو آرد   آب جو آمد و غلام ببرد
دام ہر بار ماہی آور دے   ماہی ایں بار رفت و دام ببرد

بیت

صیاد نہ ہر بار شغالے ببرد   یک روز بہ بینی کہ پلنگش بخورد

دیگر صیاداں دریغ خوردند و ملامتش کردند کہ چنیں صیدے در دامت افتاد و ندانستی نگاہداشتن گفت اے برادر چہ تواں کردمرا روزی نبود واورا ہمچنیں روزے ماندہ۔

حکمت۔ صیاد بے روزی در دجلہ نگیرد و ماہی بے اجل برخشک نمیرد۔

حکایت ۲۴۔ دست و پا بریدۂ ہزار پائے را بکشت۔ صاحبدلے برو بگذشت و گفت سبحان اللہ با ہزار پائے کہ داشت چوں اجلش فرازآمد از بیدست و پائے گریختن نتوانست۔

مثنوی

چو آید ز پے دشمنِ جانستان — به بندد اجل پاے مرد دوان
در آندم که دشمن پیاپے رسید — کمانِ کیانی نشاید کشید

حکایت ۲۵ - ابلہے را دیدم سمین و خلعتے ثمین در بر و مرکب تازی در زیر و قصبے مصری بر سر کسے گفت سعدی چگونہ همی بینی این دیباے معلم برین حیوان لایعلم گفتم - **قطعه**

شریف گر متضعف شود خیال مبند — که پایگاه بلندش ضعیف خواهد شد
ور آستانهٔ سیمین بمیخ زر بزنند — گمان مبر که سفیهے شریف خواهد شد

قطعه

بآدمی نتوان گفت ماند این حیوان — مگر دراعه و دستار و نقش بیرونش
بگرد در همه اسباب ملک و هستی او — که هیچ چیز نه بینی حلال جز خونش

حکایت ۲۶ - دزدے گدائے را گفت شرم نمیداری که از برائے جوے سیم دست پیش هر لئیم دراز کردن گفت **بیت**

دست دراز از پئے یک حبهٔ سیم — به که ببرند بدانگے و نیم

حکایت ۲۷ - مشت زنے را حکایت کنند که از دهر مخالف

بفغان آمده بود و از حلق تنگ آمده و دست تنگ بجان رسیده
شکایت پیش پدر برد و اجازت خواست که عزم سفر دارم مگر بقوت
بازو دامن کامے فراچنگ آرم که بزرگان گفته اند۔ بیت

فضل و هنر ضائع ست تا ننمایند — عود بر آتش نهند مشک بسایند

پدر گفت اے پسر خیال محال از سر بدر کن و پائے قناعت در دامن
سلامت کش که خردمندان گفته اند دولت نه بکوشیدن ست چاره
کم جوشیدن ست۔ شعر

کس نتواند گرفت دامن دولت بزور — کوشش بیفائده ست وسمه بر ابروے کور

فرد

اگر بهر سر مویت دو صد خرد باشد — خرد بکار نیاید چو بخت بد باشد

پسر گفت اے پدر فوائد سفر بسیارست از نزهت خاطر و جر منافع و
دیدن عجائب و شنیدن غرائب و تفرج بلدان و محاورت خلان
و تحصیل جاه و ادب و مزید مال و مکتسب و معرفت یاران و تجربت
روزگاران چنانکه سالکان طریقت گفته اند۔ رباعی۔

تا بدکان و خانه در گروی — هرگز اے خام آدمی نشوی

برو اندر جہاں تفرج کن   پیش ازاں روز کز جہاں بروی

پدر گفت اے پسر منافع سفر چنیں کہ تو گفتی بیشمار است ولیکن مسلم سہ طائفہ راست نخستین بازرگانے را کہ باوجود نعمت و مکنت غلامان و کنیزکان دارد و شاگردانِ چابک ہر روز بشہرے و ہر شب بمقامے و ہر دم بتفرج گاہے از نعیم دنیا متمتع۔ قطعہ

منعم بکوہ و دشت و بیاباں غریب نیست   ہر جا کہ رفت خیمہ زد و خوابگاہ ساخت
وانرا کہ بر مراد جہاں نیست دسترس   درزاد بوم خویش غریب ست و ناشناخت

دوم عالمے کہ بمنطق شیریں و قوت فصاحت و مایۂ بلاغت ہر جا کہ رود بخدمت او اقدام نمایند و اکرام کنند۔ قطعہ

وجود مردم دانا مثال زر طلاست   کہ ہر کجا کہ رود قدر و قیمتش دانند
بزرگ زادۂ ناداں بشہروا ماند   کہ در دیار غریبش بہیچ نستانند

سوم کمینہ پیشہ ورے کہ بسعی بازو کفافے حاصل کند تا آبروے از بہر لقمہ ریختہ نگردد چنانکہ بزرگاں گفتہ اند۔ قطعہ

گر بغریبی رود از شہر خویش   سختی و محنت نبرد پنبہ دوز
ور بخرابی فتد از ملک خویش   گرسنہ خفتد ملک نیمروز

چنیں صفتہا کہ بیان کردم اے پسر درسفر موجب جمعیت خاطرست وداعیۂ طیب عیش وآنکہ ازیں جملہ بے بہرہ است بخیال باطل درجہاں برود ودیگرش نام ونشاں نشنود۔ قطعہ

ہرانکہ گردش گیتی بکیں او برخاست بغیر مصلحتش رہبری کند ایام
کبوترے کہ دگر آشیاں نخواہد دید قضاہمی بردش تا بسوے دانہ ودام

پسر گفت اے پدر قول حکمارا چگونہ مخالفت کنم کہ گفتہ اند رزق اگرچہ مقسوم ست باسباب حصول آں تعلق شرط است وبلا اگرچہ مقدورست ازابواب دخول آں حذر کردن واجب۔ قطعہ

رزق ہرچند بیگماں برسد شرط عقلست جستن از درہا
ورچہ کس بے اجل نخواہد مرد تو مرو در دہان اژدرہا

دریں صورت کہ منم باپیل دماں بزنم وباشیر زیاں پنجہ درافگنم پس مصلحت آں ست اے پدر کہ سفر کنم کہ ازیں بیش طاقت بینوائی نمی آرم۔

قطعہ

چوں مرد برفتاد زجاے ومقام خویش دیگرچہ غم خورد ہمہ آفاق جاے اوست
شب ہر توانگرے بسراے ہمیرود درویش ہرکجا کہ شب آمد سراے اوست

ایں بگفت و پدر را وداع کرد و ہمّت خواست و رواں شد و با خویشتن همی گفت ۔

بیت

ہنرور چو بختش نباشد بکام بجائے رود کش ندانند نام

ہمچنیں تا برسید بر کنار آبے کہ سنگ از صلابت او بر سنگ همی آمد و خروشش بفرسنگ میرفت ۔ بیت

سہمگیں آبے کہ مرغابی درو ایمن نبودے کمتریں موج آسیا سنگ از کنارش در ربودے

گروہے مرد ماں را دید ہر یکے بقراضۂ در معبر نشستہ و رخت سفر بستہ جواں را دست عطا بستہ بود زباں ثنا برکشود چندانکہ زاری کرد یاری نکردند ملاح بیمروت ازو بخندہ برگردید و گفت ۔

شعر

بے زر نتواند کہ کند بر کس زور ور زر داری بزور محتاج نہ

شعر

زر نداری نتواں رفت بزور از دریا زور دہ مردچہ باشد زر یکمرد بیار

جواں را دل از طعنۂ ملاح بہم بر آمد خواست کہ ازو انتقامے کشد کشتی رفتہ بود آواز داد و گفت اگر بدیں جامہ کہ پوشیدہ ام قناعت کنی

دریغ نیست ملاح طمع کرد و کشتی باز گردانید۔ بیت

بدوزد شرہ دیدۂ ہوشمند　　در آرد طمع مرغ و ماہی بہ بند

چندانکہ ریش و گریبانش بدست جوان افتاد بخود درکشید و بے محابا فرو کوفت یارش از کشتی بدر آمد کہ پشتی کند ہمچنیں درشتی دید پشت بگردانید جز آں چارہ ندید کہ با او بمصالحت گرائید و با جرت کشتی مسامحت نمایند۔

مثنوی

چو پرخاش بینی تحمل بیار　　کہ سہلے بہ بندد در کارزار

بشیریں زبانی و لطف و خوشی　　توانی کہ پیلے بموئے کشی

لطافت کن آنجا کہ بینی ستیز　　نبرد قز نرم را تیغ تیز

بعذر ماضی بقدمش در افتادند پس بکشتی در آوردند و رواں شدند تا برسیدند بستونے از عمارت یونان در آب ایستادہ ملاح گفت کشتی را خللے ہست یکے از شما کہ زور آور ترست باید کہ بریں ستون برود و حطام کشتی بگیرد تا عمارت کنیم جوان بغرور دلاوری کہ در سر داشت از خصم آزردہ نیندیشید و قول حکما را کار نہ بست گفتہ اند ہر کرا رنجے بدل رسانیدی اگر در عقب آں صد راحت برسانی از پاداش

آں یک رنجش امین مباش کہ پیکاں از جراحت بدر آید و آزار در دل بماند۔

فرد

چہ خوش گفت یکتاش با خیلتاش · چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

قطعہ

مشو ایمن کہ تنگدل گردی · چوں ز دستت دلے بہ تنگ آید
سنگ بر بارۂ حصار مزن · کہ بود کز حصار سنگ آید

چند انکہ مقوو کشتی بساعد بر پیچید و بر بالاے ستوں رفت ملاح زمام از کفش در گسلانید و کشتی براند بیچارہ متحیر بماند روزے دو بلا و محنت کشید و سختی وید سوم روز خوابش گریباں گرفت و در آب انداخت بعد از شبانروزے دگر بر کنار افتاد از حیاتش رمقے ماندہ بود برگ درختاں خوردن گرفت و بیخ گیاہاں برآوردن تا اندکے قوت یافت سر در بیاباں نہاد و میرفت تا تشنہ و بے طاقت شد و بر سر چاہے رسید قومے برو گرد آمدہ شربت آب بہ پشیزے ہمی آشامیدند جوان را پشیزے نبود طلب کرد و بیچارگی نمود رحمت نیاوردند دست تعدی دراز کرد میسر نشد تنے چند را فرو کوفت

مرداں غلبہ کردند و بے محابا بزدندش مجروح شد۔ قطعہ

پشہ چو پر شد بزند پیل را   با ہمہ مردی و صلابت کہ اوست

مورچگاں راچو بود اتفاق   شیر ژیاں را بدرانند پوست

بحکم ضرورت در پے کارواں افتاد و برفت شبانگہ برسیدند بمقامے
کہ از دزدان پر خطر بود کاروانیاں را دید لرزہ براندام افتادہ و دل
بر ہلاک نہادہ گفت اندیشہ مدارید کہ دریں میان یکے منم کہ بتنہا پنجاہ
مرد را جواب گویم و دیگر جواناں یاری کنند ایں بگفت و مردم
کارواں بلاف او قوی دل شدند و بصحبتش شادمانی کردند و بزاد و آب
دستگیری واجب دانستند جوان را آتش معدہ بالا گرفتہ بود و عنان
طاقت از دست رفتہ لقمۂ چند از سرِ اشتہا تناول کرد و دمے چند
آب آشامید تا دیو درونش بیارامید و بخفت پیر مردے جہاندیدہ
دراں کارواں بود گفت اے جماعت من ازیں بدرقہ شما اندیشناکم
بیش ازانکہ از دزداں چنانکہ حکایت کنند غریبے را درمے چند
گرد آمدہ بود و بشب از تشویش لوریاں در خانہ نمی خفت یکے را
از دوستان برخود خواند تا وحشت تنہائی بدیدار وے منصرف

کند شبے چند در صحبت او بود چندانکه بر درمهاش وقوف یافت
ببرد و بخورد و سفر کرد بامداداں دیدند غریب گریاں و عریاں کسے
گفت حال چیست مگر آں درمهاے ترا دزد برد گفت لا واللہ
بدرقه برد۔

قطعه

هرگز ایمن زیار ننشستم   تا بدانستم انچه عادت اوست
زخم دنداں دشمنی تیزست   که نماید بچشم مردم دوست

چه دانید اگر ایں هم از جمله دزداں باشد بعیاری درمیان ما تعبیه شده
تا بوقت فرصت یاراں را خبر کند مصلحت آں بینیم که مر ایں خفته
را بگذاریم و رخت برداریم جواناں را پند پیر استوار آمد و مهابتے
از مشت زن در دل گرفتند و رخت برداشتند و جواں را خفته
بگذاشتند انگه خبر یافت که آفتابش بر کتف تافت سر برآورد
کارواں رفته دید بیچاره بسے بگردید ره بجائے نبرد و تشنه و بینوا
روے بر خاک و دل بر هلاک نهاده میگفت۔ شعر

درشتی کند بر غریباں کسے   که نابوده باشد بغربت بسے

مسکیں دریں سخن بود که بادشه پسرے بصید لشکریاں دور افتاده بود

و بالاے سرش ایستاده همی شنید و در هیأتش همی نگرید صورت
ظاهرش پاکیزه دید و صورت حالش پریشان پرسید از کجائی و
بدین جا چگونه افتادی برخے از آنچه بر سر او رفته بود اعادت
کرد ملکزاده را بر حال تباه او رحمت آمد و خلعت و نعمت داد و
معتمدے را با وے بفرستاد تا بشهر خویش باز آمد پدر بدیدن او
شادمانی کرد و بر سلامت حالش شکر گفت شبانگه از آنچه بر سر او رفته
بود از حالت کشتی و جور ملاح و جفاے روستائیاں بر سر چاه و غدر
کاروانیاں در راه با پدر همیگفت پدر گفت اے پسر نگفتمت هنگام
رفتن که تهیدستاں را دست دلیری بسته است و پنجۂ شیری شکسته

شعر

چه خوش گفت آں تهیدست سلحشور — جوے زر بهتر از پنجاه من زور
پسر گفت هر آئنه تا رنج نبری گنج بر نداری و تا جان در خطر ننهی بر دشمن
ظفر نیابی و تا دانه پریشاں نه کنی خرمن بر نگیری نه بینی باندک مایه
رنجے که بردم چه تحصیل راحت کردم و به نیشے که خوردم چه مایه
عسل آوردم۔

بیت

گرچہ بیروں ز رزق نتواں خورد　　در طلب کاہلی نباید کرد

فرد

غواص گر اندیشہ کند کام نہنگ　　ہرگز نکند در گرانمایہ بچنگ

آسیائے زیریں متحرک نیست لاجرم تحمل بار گراں میکند۔ قطعہ۔

چہ خورد شیر شرزہ در بن غار　　باز افتادہ را چہ قوت بود

گر تو در خانہ صید خواہی کرد　　دست و پایت چو عنکبوت بود

پدر پسر را گفت ترا دریں نوبت فلک یاوری کرد و اقبال رہبری کہ صاحب دولتے بتو رسید و بر تو بخشائید و کسر حالت را بتفقدے جبر کرد چنیں اتفاق نادر افتد و بر نادر حکم نتواں کرد۔ بیت

صیاد نہ ہر بار شغالے ببرد　　باشد کہ یکے روز پلنگش بدرد

چنانکہ یکے از ملوک پارس را نگینے گرانمایہ در انگشتری بود بارے بحکم تفرج باتنے چند خاصاں بمصلائے شیراز بیروں رفت فرمود تا انگشتری را بر گنبد عضد نصب کنند تا ہر کہ تیر از حلقۂ انگشتری بگذراند خاتم او را باشد اتفاقاً چہار صد حکم انداز کہ در خدمت او بودند بینداختند جملہ خطا کردند

مگر کودکے کہ بر بام رباطے ببازیچہ تیراز ہرطرف می انداخت باد صبا تیراو از حلقۂ انگشتری بگذرانید و خلعت ونعمت یافت خاتم بوے ارزانی داشتند آوردہ اند کہ پسر تیر وکمان را بسوخت گفتند چرا چنیں کردی گفت تا رونق نخستیں برجاے ماند۔ **قطعہ**۔

گہ بود کز حکیم روشن راے   بر نیاید درست تدبیرے
گاہ باشد کہ کودک ناداں   بغلط بر ہدف زند تیرے

حکایت ۲۸۔ درویشے را شنیدم کہ بغارے درنشستہ بود و در بروے از جہاں بستہ وملوک واغنیا را در چشم ہمت او شوکت وہیبت نماندہ۔ **قطعہ**

ہر کہ بر خود در سوال کشاد   تا بمیرد نیاز مند بود
آز بگذار و پادشاہی کن   گردن بے طمع بلند بود

یکے از ملوکِ آں طرف اشارت کرد کہ توقع بکرم واخلاق مردان چنیں ست کہ بیکے با ما بنان ونمک موافقت کنید شیخ رضا داد بحکم آنکہ اجابت دعوت سُنّت است دیگر روز ملک بعذر قدومش رفت عابد از جاے برجست و ملک را در کنار گرفت وتلطف کرد وثنا گفت چوں غائب

شد یکے از جماعت پرسید شیخ را کہ چندیں ملاطفت امروز کہ با پادشہ کردی خلاف عادت بود و دیگر ندیدیم گفت نشنیدی آنکہ یکے از صاحبدلاں گفتہ است۔ فرد

ہر کرا بر سماط بنشستی　　واجب آمد بخدمتش برخاست

مثنوی

گوش تواند کہ ہمہ عمر وے　　نشنود آواز دف و چنگ و نے

دیدہ شکیبد ز تماشاے باغ　　بے گل و نسرین بسر آرد دماغ

گر نبود بالش آگندہ پر　　خواب تواں کرد حجر زیر سر

ویں شکم بے ہنر پیچ پیچ　　صبر ندارد کہ بسازد بہ ہیچ

باب چہارم

در فوائد خاموشی

حکایت ۱۔ یکے از دوستاں را گفتم امتناع سخن گفتنم بعلت آں اختیار آمدہ است کہ غالب او قات در سخن نیک و بد اتفاق افتد و دیدۂ دشمناں جز بر بدی نمی آید گفت دشمن آں بہ کہ

نیکی نہ بیند۔

شعر

ہنر بچشم عداوت بزرگتر عیبے ست — گل ست سعدیؔ و در چشم دشمناں خارست

بیت

نور گیتی فروز چشمۂ ہور — زشت باشد بچشم موشک کور

حکایت ۲۔ بازرگانے را ہزار دینار خسارت افتاد پسر را گفت نباید کہ باکسے ایں سخن درمیاں نہی گفت اے پدر فرمان تراست نگویم ولیکن باید کہ مرا بر فائدۂ ایں مطلع گردانی کہ مصلحت در نہاں داشتن چیست گفت تا مصیبت دو نشود یکے نقصان مایہ دوم شماتت ہمسایہ۔

شعر

مگو اندہ خویش با دشمناں — کہ لاحول گویند شادی کناں

حکایت ۳۔ جوانے خردمند از فنون فضائل حظے وافر داشت و طبعے نافر چنداں کہ در محافل دانشمنداں نشستے زبان سخن ببستے بارے پدرش گفت اے پسر تو نیز آنچہ دانی بگوے گفت ترسم از آنچہ ندانم بپرسند و شرمساری برم۔ قطعہ

آں شنیدی کہ صوفئے میکوفت — زیر نعلین خویش میخے چند

آستینش گرفت سرہنگے | کہ بیا نعل بر ستورم بند

فرد

نگفتہ ندارد کسے باتو کار | ولیکن چو گفتی دلیلش بیار

حکایت ۴۔ عالمے معتبر را مناظرہ افتاد با یکے از ملاحدہ لعنہم اللہ علی احدۃ و بحجت با او بر نیامد سپر بینداخت و برگشت کسے گفت ترا با چندیں فضل و ادب کہ داری با بیدینے حجت نماند گفت علم من در قرآن ست و حدیث و گفتار مشائخ و او بدینہا معتقد نیست و نمی شنود و مرا شنیدن کفر او بچہ کار آید۔ بیت

آنکس کہ بقرآں و خبر زو نرہی | آن ست جوابش کہ جوابش ندہی

حکایت ۵۔ جالینوس ابلہے را دید دست در گریبان دانشمندے زدہ و بیحرمتی ہمی کرد گفت اگر ایں دانا بودے کار او بناداں بدینجا نرسیدے۔ مثنوی

دو عاقل را نباشد کین و پیکار | نہ دانائے ستیزد با سبکسار

اگر ناداں بوحشت سخت گوید | خردمندش نبرمی دل بجوید

دو صاحبدل نگہدارند موئے | ہمیدوں سرکش و آزرم جوئے

وگر بر ہر دو جانب جاہلانند　　اگر زنجیر باشد بگسلانند

یکے راز زشت خوئے داد دشنام　　تحمل کرد و گفت اے نیک فرجام

بتر زانم کہ خواہی گفتن آنی　　کہ دانم عیب من چوں من ندانی

حکایت ۱۱۔ سحبان وائل را در فصاحت بے نظیر نہادہ اند بحکم آنکہ سالے بر سر جمعے سخن گفتے کہ لفظے مکرر نہ کردے واگر ہماں اتفاق افتادے بعبارت دیگر بگفتے و از جملۂ آداب ندمائے حضرت ملوک یکے این ست۔

نظم

سخن گرچہ دلبند و شیریں بود　　سزاوار تصدیق و تحسیں بود

چو یکبار گفتی مگو باز پس　　کہ حلوا چو یکبار خوردند بس

حکایت ۱۲۔ یکے را از حکما شنیدم کہ میگفت ہرگز کسے بجہل خود اقرار نکردہ است مگر آنکس کہ چوں دیگرے در سخن باشد ہمچناں تمام ناگفتہ سخن آغاز کند۔

نظم

سخن را سرست اے خردمند و بن　　میاور سخن در میان سخن

خداوند تدبیر و فرہنگ و ہوش　　نگوید سخن تا نہ بیند خموش

حکایت ۱۳۔ تنے چند از بندگان محمود گفتند حسن میمندی را

کہ سلطان امروز چہ گفت ترا در فلاں مصلحت گفت برشما ہم پوشیدہ نماند گفتند آنچہ باتو گوید بامثال ما گفتن روا ندارد گفت باعتماد آنکہ داند کہ نگویم پس چرا ہمی پرسید۔ **بیت**

نہ ہر سخن کہ برآید بگوید اہل شناخت — بسر شاہ سر خویشتن نشاید باخت

حکایت ۹ ۔ یکے از شعرا پیش امیر دزداں رفت وثنائے بر و خواند فرمود تا جامہ را از و بدر کردند مسکین برہنہ بسرما میرفت سگاں در قفائے وے افتادند خواست تا سنگے بردارد و سگاں را دفع کند زمین یخ گرفتہ بود عاجز شد گفت ایں چہ حرامزادہ مردماں اند کہ سگاں را کشادہ اند و سنگ را بستہ امیر دزداں از غرفہ بدید بشنید و بخندید و گفت اے حکیم از من چیزے بخواہ گفت جامۂ خود می خواہم اگر انعام فرمائی ۔ **مصرعہ**

امیدوار بود آدمی بخیر کساں — مرا بخیر تو امید نیست بد مرساں

سالار دزداں را بر و رحمت آمد جامہ باز فرمود و قبا پوستینے براں مزید کرد و درمے چند۔

حکایت ۱۰ ۔ خطیبے کریہ الصوت خود را خوش آواز پنداشتے

و فریاد بے فائدہ بر داشتے گفتی نَعِیْبُ غُرَابِ اْلبَیْنِ در پردۂ الحان اوست یا آیۂ اِنَّ اَنْکَرَ الْاَصْوَاتِ درشان او۔

مردم قریہ بعلت جاہے کہ داشت بلیتش می کشیدند و اذیتش را مصلحت نمیدیدند تا یکے از خطباے آں اقلیم کہ با او عداوتے نہانی داشت بارے بہ پرسش آمدہ بودش گفت ترا خوابے دیدہ ام خیر باد گفت چہ دیدی گفت چناں دیدم کہ ترا آواز خوش بود و مردمان از انفاس تو در راحت خطیب اندریں لختے بیندیشید و گفت چہ مبارک خوابے ست کہ دیدی کہ مرا بر عیب خود واقف گردانیدی معلوم شد کہ آوازے ناخوش دارم وخلق از بلند خواندن من در رنجند عہد کردم کہ ازیں پس خطبہ نگویم مگر با آہستگی۔ نظم

از صحبت دوستے برنجم | کاخلاق بدم حسن نماید
عیبم ہنر و کمال بیند | خارم گل و یاسمن نماید
کو دشمن شوخ چشم بیباک | تا عیب مرا بہ من نماید

فرد

ہر آنکس کہ عیبش نگویند پیش | ہنر داند از جاہلی عیب خویش

حکایت ۱۱ - یکے در مسجد بطوع بانگ نماز گفتے باداے کہ مستمعان را ازو نفرت بودے و صاحب مسجد امیرے بود عادل نیک سیرت نمیخواستش کہ دل آزردہ گردد گفت اے جوانمرد مرایں مسجد راموذنان قدیمے اند کہ ہر یکے ازایشاں را پنج دینار مرتب داشتہ ام ترا دہ دینار میدہم تا جاے دیگر روی بریں قول اتفاق کردند پس از مدتے در گذرے پیش امیر باز آمد و گفت ایخداوند بر من حیف کردی کہ بدہ دینار ازاں بقعہ ام بیرون کردی کہ آں جا کہ رفتہ ام بست دینار میدہند کہ جاے دیگر روم قبول نمیکنم امیر بخندید و گفت زنہار نستانی کہ بہ پنجاہ دینار راضی گردند۔ **شعر**

بہ تیشہ کس نخراشد زروے خارا گل ۔ چنانکہ بانگ درشت تو میخراشد دل

حکایت ۱۲ - ناخوش آوازے ببانگ بلند قرآن خواندے صاحبدلے روزے بروبگذشت و گفت ترا مشاہرہ چند ست گفت ہیچ گفت پس چندیں زحمت بخود چرا میدہی گفت از بہر خدا می خوانم گفت از بہر خدا دیگر مخواں۔ **بیت**

گر تو قرآں بدیں نمط خوانی ۔ ببری رونق مسلمانی

باب ششم

در ضعف پیری

حکایت ۱۔ با طائفۂ دانشمندان در جامع دمشق بحثے ہمی کردم کہ جوانے در آمد گفت دریں میاں کسے ہست کہ زبان پارسی داند غالب اشارت بمن کردند گفتمش خیرست گفت پیرے صد و پنجاہ سالہ در حالت نزع ست و بزبان عجم چیزے ہمیگوید و مفہوم مانمیگردد اگر بکرم رنجہ شوی مزد یابی باشد کہ وصیتے ہمی کند چوں ببالینش فراز آمدم ایں میگفت۔

قطعہ

دمے چند گفتم برآرم بکام   دریغا کہ بگرفت راہ نفس

دریغا کہ برخوان الوان عمر   دمے چند خوردیم وگفتند بس

معانی ایں سخن بزبان عربی با شامیاں ہمی گفتم و تعجب ہمی کردند از عمر دراز و تاسف او ہمچناں بر حیات دنیا گفتم چگونۂ دریں حالت گفت چہ گویم۔

قطعہ

ندیدۂ کہ چہ سختی ہمیرسد بکسے   کہ از دہانش بدر میکنند دندانے

قیاس کن کہ چہ مالش بود دراں ساعت کہ از وجود عزیزش بدر رود جانے
گفتم تصور مرگ از خیال بدر کن و وہم را بر طبیعت مستولی مگرداں
کہ فیلسوفان یونان گفتہ اند مزاج اگرچہ مستقیم بود اعتماد بقا را نشاید
و مرض اگرچہ ہائل بود دلالت کلّی بر ہلاک نکند اگر فرمائی طبیبے
را بخوانیم تا معالجت کند دیدہ برکرد و بخندید و گفت ۔ **مثنوی**

دست برہم زند طبیب ظریف — چوں خرف بیند او فتادہ حریف
خواجہ در بند نقش ایوان است — خانہ از پاے پست ویران است
پیر مردے بہ نزع مے نالید — پیرزن صندلش ہمی مالید
چوں مخبط شد اعتدال مزاج — نہ عزیمت اثر کند نہ علاج

حکایت ۲ ۔ مہمان پیرے بودم در دیار بکر کہ مال فراواں
داشت و فرزندے یگانہ شبے حکایت کرد کہ مرا در عمر خویش بجز ایں
فرزند نبودہ است درختے دریں وادی زیارت گاہ است کہ مرداں
بحاجت خواستن آنجا روند و شبہاے دراز در پاے آں درخت
بخدا نالیدہ ام تا مرا ایں فرزند بخشیدہ است شنیدم کہ پسر با رفیقاں
آہستہ می گفت چہ بودے اگر من آں درخت را بدانستمے کہ کجاست

تا دعا کردے کہ پدرم برسے۔

حکمت - خواجہ شادی کناں کہ فرزندم عاقل ست و پسر طعنہ زناں کہ پدرم فرتوست۔ **قطعہ**

سالہا بر تو بگذرد کہ گذار ۔۔۔ نکنی سوے تربت پدرت

تو بجائے پدر چہ کردی خیر ۔۔۔ تا ہماں چشم داری از پسرت

حکایت ۳ - روزے بغرور جوانی سخت راندہ بودم و شبانگہ بپاے گریوہ سست ماندہ پیر مردے ضعیف از پس کارواں ہمی آمد گفت چہ خسپی کہ نہ جاے خفتن ست گفتم چوں روم کہ نہ پاے رفتن ست گفت ایں نہ شنیدی کہ صاحبدلاں گفتہ اند رفتن و نشستن بہ کہ دویدن و گسستن۔ **قطعہ**

ایکہ مشتاق منزلی مشتاب ۔۔۔ پند من کار بند و صبر آموز

اسپ تازی دو تگ رود بشتاب ۔۔۔ اشتر آہستہ می رود شب و روز

حکایت ۴ - وقتے بجہل جوانی بانگ برمادر زدم دل آزردہ بکنجے بنشست و گریاں ہمی گفت مگر خردی فراموش کردی کہ درشتی میکنی۔

قطعہ

چه خوش گفت زالے بفرزند خویش چو دیدش پلنگ افگن و پیلتن
گر از عهد خردیت یاد آمدے که بیچاره بودی در آغوش من
نکردی دریں روز بر من جفا که تو شیرمردی و من پیرزن

حکایت ۵ - توانگرے بخیل را پسرے رنجور بود نیک خواهاں گفتندش که ختم قرآنے کنی از بهر وے یا بذل قربانے لختے باندیشه فرو رفت و گفت ختم مصحف اولیٰ تر است که گله دور است صاحبدلے بشنید گفت ختمش بعلت آں اختیار آمد که قرآں بر سر زبان است وزر درمیان جان۔

مثنوی

دریغا گردن طاعت نهادن گرش همراه بودے دست دادن
بدینارے چو خر در گل بمانند ور الحمدے بخواهی صد بخوانند

باب هفتم

در تاثیر تربیت

حکایت ۱ - یکے از وزرا پسرے کودن بود پیش دانشمندے

فرستاد کہ مر ایں را تربیتے کن مگر عاقل شود روزگارے تعلیم کرد موثر نبود پیش پدرش کس فرستاد کہ ایں عاقل نمیشود و مرا دیوانہ کرد قطعہ

ہیچ صیقل نکو نداند کرد | آہنے را کہ بدگہر باشد
چوں بود اصل جوہرے قابل | تربیت را درو اثر باشد
سگ بدریائے ہفتگانہ بشوے | چونکہ تر شد پلید تر باشد
خر عیسیٰ گرش بمکہ برند | چوں بیاید ہنوز خر باشد

حکایت ۲۔ حکیمے پسراں را پند ہمی داد کہ اے جاناں پدر ہنر آموزید کہ ملک و دولت دنیا اعتماد را نشاید وسیم و زر در سفر محل خطرست یا دزد بیکبار ببرد یا خواجہ بتفاریق بخورد اما ہنر چشمۂ زایندہ است و دولت پایندہ اگر ہنرمند از دولت بیفتد غم نباشد کہ ہنر در نفس خود دولت ست ہر کجا کہ رود قدر بیند و صدر نشیند و بے ہنر لقمہ چیند و سختی بیند۔ شعر

سخت ست پس از جاہ تحکم بردن | خو کردہ بناز جور مردم بردن

قطعہ

وقتے افتاد فتنۂ در شام | ہر کس از گوشۂ فرا رفتند

روستازادگان دانشمند　　بوزیری بپادشا رفتند
پسرانِ وزیر ناقص عقل　　بگدائی بروستا رفتند

حکایت ۳۔ یکے از فضلا تعلیم ملکزادہ ہمی کردے وضربت بے محابا زدے وزجر بیقیاس کردے بارے پسر از بیطاقتی شکایت پیش پدر برد و جامہ از تن دردمند برداشت پدر را دل بہم برآمد اُستاد را بخواند و گفت پسران رعیت را چنداں زجر روا نمیداری کہ فرزند مرا سبب چیست گفت سبب آنکہ سخن اندیشیدہ گفتن و حرکت پسندیدہ کردن ہمہ خلق را علی العموم باید و پادشاہاں را علی الخصوص بموجب آنکہ بردست وزبان ایشاں ہرچہ رود ہر آئینہ بافواہ بگویند وقول وفعل عوام را چنداں اعتبارے نباشد۔ قطعہ۔

اگر صد ناپسند آید ز درویش　　رفیقانش یکے از صد ندانند
وگر یک بذلہ گوید پادشاہے　　ز اقلیمے باقلیمے رسانند

پس واجب آمد معلم پادشاہزادہ را در تہذیب اخلاق خداوندزادگاں اَنۡبَتَھُمُ اللّٰہُ نَبَاتًا حَسَنًا اجتہاد ازاں بیش کردن کہ در حق ابنائے عوام۔

قطعہ

هر که در خردیش ادب نکنی　　در بزرگی فلاح از و برخاست
چوب تر را چنانکه خواهی پیچ　　نشود خشک جز بآتش راست

قطعه

هر آں طفل کو جور آموزگار　　نه بیند جفا بیند از روزگار

ملک را حُسنِ تدبیر فقیه و تقریر جواب او موافق آمد خلعت و نعمت بخشید و پایۂ منصب بلند گردانید۔

حکایت ۴ معلم کتابی را دیدم در دیار مغرب ترشرو و تلخ گفتار بدخو و مردم آزار گدا طبع و ناپرہیزگار کہ عیش مسلماناں بدیدن او تبہ گشتے و خواندن قرآنش دل مردم سیہ کردے و جمعے از پسران و دختران بدست جفائے او گرفتار نہ زہرۂ خندہ نہ یارائے گفتار گہ بیکے را طمانچہ زدے وگاہ دیگرے را شکنجہ کردے القصہ شنیدم کہ طرفے از خباثت او معلوم کردند بزدندش و براندند پس انگہ مکتب وے بمصلحے دادند پارسائے سلیمے نیک مردے حلیمے کہ سخن جز بہ حکم ضرورت نگفتے و موجب آزار کس برزبانش نرفتے کودکاں را ہیبت اُستاد نخستین از سر برفت و معلم دومین را اخلاق ملکی دیدند دیو یک یک شدند باعتماد

حلم او علم فراموش کردند و همچنین اغلب اوقات ببازیچه فراهم نشستندے
ولوح درست ناکرده بر سر هم شکستندے ۔ **بیت**

اُستاد معلم چو بود بے آزار ۔ خرسک بازند کودکان در بازار

بعد از دو ہفتہ بران مسجد گذر کردم معلم اولین را دیدم که دل خوش کرده
بودند و بمقام خویش باز آورده برنجیدم ولاحول گفتم که دیگر باره ابلیس را
معلم ملائکه چرا کردند پیرمردے ظریف جہاں دیده بشنید بخندید و گفت ۔

مثنوی

پادشاہے پسر بمکتب داد ۔ لوح سیمینش در کنار نهاد

بر سر لوح او نوشته بزر ۔ جور اُستاد به ز مهر پدر

حکایت ۵ ۔ پارسازادهٔ را نعمت بیکراں از ترکهٔ عماں بدست افتاد
فسق و فجور آغاز کرد و مبذری پیشه گرفت فی الجمله نماند از سائر معاصی
منکرے که نه کرد و مسکرے که نخورد بارے بنصیحتش گفتم اے فرزند دخل
آب روان ست و خرج آسیاے گرداں یعنے خرج فراواں کردن مُسلّم
کسے را باشد که دخل معین دارد ۔ **قطعه**

چو دخلت نیست خرج آہستہ ترکن ۔ که میگویند ملاحاں سرودے

بکوہستان اگر باران نبارد　　　　بسالے دجلہ گردد خشک رودے

عقل و ادب پیش گیر و لہو و لعب بگذار کہ چوں نعمت سپری شود سختی بری و پشیمانی خوری پسر از لذت ناے و نوش این سخن در گوش نیاورد و بر قول من اعتراض کرد و گفت راحت عاجل را بہ تشویش آجل منغص کردن خلاف راے خردمندان ست

مثنوی

خداوندان کام و نیک بختی　　　　چرا سختی برند از بیم سختی

برو شادی کن اے یار دل افروز　　　　غم فردا نشاید خوردن امروز

تکلیف مرا کہ در صدر مروت نشستہ ام و عقد فتوت بستہ و ذکر انعام در افواہ عوام افتادہ ۔

مثنوی

ہر کہ علم شد بسخا و کرم　　　　بند نشاید کہ نہد بر درم

نام نکوئی چو برون شد بکوے　　　　در نتوانی کہ ببندی بروے

دیدم کہ نصیحت نمی پذیرد و دم گرم من در آہن سرد وے اثر نمیکند ترک مناصحت کردم و روے از مصاحبت بگردانیدم و قول حکما را کار بستم کہ گفتہ اند۔ بَلِّغْ مَا عَلَيْكَ فَإِنْ لَمْ يَقْبَلُوا مَا عَلَيْكَ ۔ قطعہ

گرچہ دانی کہ نشنوند بگوے　　　　ہر چہ دانی ز نیک خواہی و پند

زود باشد که خیره سر بینی | بدو پاے اوفتاده اندر بند
دست بر دست میزند که دریغ | نشنیدم حدیث دانشمند

تا پس از مدتے انچه اندیشۂ من بود از نکبت حالش بصورت بدیدم که پاره پاره برهم می دوخت ولقمہ لقمہ همی اندوخت دلم از ضعف حالش بهم برآمد ومروت ندیدم درچناں حالے ریش درویش را بملامت خراشیدن ونمک پاشیدن پس باخود گفتم **مثنوی** -

حریفِ سفله در پایان مستی | نه اندیشد زروزِ تنگدستی
درخت اندر بهاراں برفشاند | زمستاں لاجرم بے برگ ماند

حکایت ۷ - پادشاہے پسرے را بادیبے داد وگفت ایں فرزندِ تست تربیتش کن همچناں که یکے از فرزندان خویش گفت فرمانبردارم سالے چند بریں برآمد سعی کرده وبجائے نه رسید و پسران ادیب درفضل وبلاغت منتهی شدند ملک دانشمند را مواخذت کرد ومعاتبت فرمود که وعده خلاف کردی ووفا بجا نیاوردی گفت برراے خداوند روے زمین پوشیده نماند که تربیت یکسان ست ولیکن طبائع مختلف - **قطعه**

گرچه سیم و زر ز سنگ آید ہمی | در ہمہ سنگے نباشد زر و سیم
بر ہمہ عالم ہمی تابد سہیل | جاے ابناں میکند جائے ادیم

حکایت ۷ ۔ یکے را شنیدم از پیراں مربی که مریدے را ہمی گفت چنانکه تعلق خاطر آدمی زادست بروزی اگر بروزی ده بودے بمقام از ملائکه درگذشتے۔ قطعه

فراموشت نکرد ایزد دراں حال | که بودی مضغهٔ بے حس و مدہوش
روانت داد و طبع و عقل و ادراک | جمال و نطق و رائے فکرت و ہوش
ده انگشتت مرتب کرد بر کف | دو بازویت مرتب ساخت بر دوش
کنوں پنداری اے ناچیز ہمت | که خواہد کردنت روزی فراموش

حکایت ۸ ۔ اعرابیٔ را دیدم که پسر را ہمی گفت اے فرزند ترا خواہند پرسید که ہنرت چیست و نگویند که پدرت کیست قطعه ۔

جامهٔ کعبه را که می بوسند | او نه از کرم پیله نامی شد
با عزیزے نشست روزے چند | لاجرم ہمچو او گرامی شد

حکایت ۹ ۔ در تصانیف حکما آورده اند که کژدم را ولادت معہود نیست چنانکه دیگر حیوانات را بلکه احشاے مادر را بخورند و شکمش را

بدرند و راه صحرا گیرند و آن پوستها که در خانهٔ کژدم بینند اثر آن ست
باری این نکته پیش بزرگی همی گفتم گفت دلِ من بر صدق این سخن
گواهی میدهد و جز چنین نتوان بودن در حالت خردی با مادر و پدر چنین
معاملت کرده اند لاجرم در بزرگی چنین مقبول و محبوب اند۔ **قطعه**

پسری را پدر وصیت کرد — کای جوانمرد یاد گیر این پند
هر که با اهل خود وفا نکند — نشود دوست روی دانشمند

مثل - کژدم را گفتند چرا بزمستان بدر نمی آئی گفت بتابستانم
چه حرمت است که بزمستان نیز بیرون آیم -

حکایت ۱۰ - سالی نزاعی میان پیادگان حجاج افتاده
بود و داعی در آن سفر هم پیاده بود انصاف در سر و روی هم افتادیم
و داد فسوق و جدال دادیم کجاوه نشینی را دیدم که با عدیل خویش میگفت
یا للعجب پیادهٔ عاج چو عرصهٔ شطرنج را بسر میبرد فرزین می شود یعنی
به از آن میشود که بود و پیادگان حاج بادیه را بسر بردند و بتر شدند **قطعه**

از من بگوی حاجی مردم گزای را — کو پوستین خلق بآزار میدرد
حاجی تو نیستی شتر است از برای آنکه — بیچاره خار میخورد و بار میبرد

حکایت ۱۱ - پارسائے بریکے از خداوندان نعمت گذر کرد کہ بندہ را دست و پاے بستہ عقوبت ہمی کرد گفت اے پسر ہمچو تو مخلوقے را خدائے عزّوجل اسیر حکم تو گردانیدہ است و ترا بر وے فضیلت دادہ شکر نعمت باری تعالے بجا آر و چندیں جفا بر وے مپسند نباید کہ فردائے قیامت بہ از تو باشد و شرمساری بری بشنوی۔

بر بندہ مگیر خشم بسیار	جورش مکن و دلش میازار
او را تو بدہ درم خریدی	آخر نہ بقدرت آفریدی
ایں حکم و غرور و خشم تا چند	ہست از تو بزرگتر خداوند
اے خواجۂ ارسلان و آغوش	فرمان دہ خود مکن فراموش

حکایت ۱۲ - سالے از بلخ بامیانم سفر بود و راہ از رہزنان پرخطر جوانے ببدرقہ ہمراہ ما شد سپرباز چرخ انداز سلحشور بیش زور کہ دہ مرد توانا کمان او را زہ نکردندے و زور آوران روئے زمین پشت او را بر زمین نیاوردندے اما چنانکہ دانی متنعم بود و سایہ پروردہ نہ جہاندیدہ و سفر کردہ رعد کوس دلاوران بگوشش نرسیدہ و برق شمشیر سواران ندیدہ

نیفتادہ در دست دشمن اسیر	بگردش نباریدہ باران تیر

اتفاقاً من و این جوان ہر دو در پے ہم دوان ہر دیوار قدیمش کہ پیش بازآمدے بقوت بازو بیفگندے و ہر درخت عظیم کہ دیدے بہ نیروے سرپنجہ برکندے و تفاخرکنان گفتے۔ **بیت**۔

پیل کو تا کتف و بازوِ گردان بیند　　شیر کو تا کف و سرپنجۂ مردان بیند

ما دریں حالت کہ دو رہزن از پس سنگے سر برآوردند و آہنگ قتال ما کردند بدست یکے چوبے و در بغل دیگر کلوخ کوبے جوان را گفتم چہ پائی کہ دشمن آمد۔

بیت

بیار آنچہ داری ز مردی و زور　　کہ دشمن بپائے خود آمد بگور

تیر و کمان را دیدم از دست جوان اُفتادہ و لرزہ بر استخوان۔ **فرد**

نہ ہر کہ موے شگافد بہ تیر جوشن خاے　　بروز حملۂ جنگ آوران بدارد پاے

چارہ جز آں ندیدم کہ رخت و سلیح و جامہ رہا کردیم و جاں بسلامت بدر آوردیم۔

قطعہ

بکارہاے گراں مرد کاردیدہ فرست　　کہ شیر شرزہ درآرد بزیر خم کمند

جواں اگرچہ قوی بال و پیلتن باشد　　بجنگ دشمنش از ہول بگسلد پیوند

نبرد پیش مصاف آزمودہ معلوم ست　　چنانکہ مسئلہ شرع پیش دانشمند

حکایت ۱۳ - توانگرزادهٔ را دیدم بر سر گور پدر نشسته و با درویش بچه بمناظره در پیوسته که صندوق تربت پدرم سنگین ست وکتابه رنگین - فرش رخام انداخته وخشت پیروزه درو ساخته بگور پدرت چه ماند خشتے دو فراهم نهاده ومشتے دو خاک برو پاشیده درویش پسر این بشنید و گفت تا پدرت درزیر آن سنگهاے گران برخود بجنبد پدر من به بهشت رسیده باشد

فرد

خر که بروے نهند کمتر بار ... بیشک آسوده تر کند رفتار

قطعه

مرد درویش که بار ستم فاقه کشید ... بدر مرگ همانا که سبکبار آید
وانکه در دولت ودر نعمت وآسانی زیست ... مردنش زین همه شک نیست که دشوار آید
بهمه حال اسیرے که ز بندی بجهد ... خوشتر از حال امیرے که گرفتار آید

جدال سعدی با مدعی در بیان توانگری و درویشی

یکے بر صورت درویشان نه بر صفت ایشان در محفلے دیدم نشسته وشنعتے در پیوسته ودفتر شکایت باز کرده وذم توانگران آغاز نهاده سخن

بدین جا رسانیده که درویش را دست قدرت بسته است و توانگران را
پای ارادت شکسته — **بیت**

کریمان را بدست اندر درم نیست — خداوندان نعمت را کرم نیست

مرا که پروردهٔ نعمت بزرگانم این سخن سخت آمد گفتم ای یار توانگران
دخل مسکینانند و ذخیرهٔ گوشه نشینان و مقصد زائران و کهف مسافران
و متحمل بار گران از بهر راحت دیگران دست تناول بطعام آنگه برند که
متعلقان و زیردستان بخورند و فضلهٔ مکارم ایشان بارامل و پیران
و اقارب و جیران رسد — اگر قدرت جود است و اگر قوت سجود توانگران
را به میسر شود که مال مزکی دارند و جامهٔ پاک و عرض مصون و دل فارغ
و قوت طاعت در لقمهٔ لطیف است و صحت عبادت در کسوت نظیف
پیداست که از معدهٔ خالی چه قوت آید و از دست تهی چه مروت و از پای
بسته چه سیر آید و از دست گرسنه چه خیر — **قطعه**

شب پراکنده خسپد آنکه پدید — نبود وجه بامدادانش
مور گرد آورد بتابستان — تا فراغت بود زمستانش

فراغت با فاقه نپیوندد و جمعیت در تنگدستی صورت نه بندد یکی تحریمه

عشا بسته و دیگرے منتظر عشا نشسته هرگز این بدان کے ماند. بیت

خداوند مکنت بحق مشتغل ‌ ‌ ‌ ‌ پراگنده روزی پراگنده دل

پس عبادت ایشان بقبول نزدیک‌تر است که جمع اند و حاضر نه پریشان
و پراگنده خاطر اسباب معیشت ساخته و باوراد عبادت پرداخته عرب
گوید. أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الْفَقْرِ الْمُكِبِّ وَجِوَارِ مَنْ لَا يُحِبُّ. پناه بخدا
از محتاجی بر در افگنده و از همسائگی کسیکه دوست ندارد. و در خبر است
اَلْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ. محتاجی روسیاهی است در دو جا
گفت این شنیدی و آن نشنیدی که فرموده. اَلْفَقْرُ فَخْرِي. محتاجی
نازش من است گفتم خاموش که اشارت سید عالم علیه السلام بفقر
طائفه ایست که مرد میدان رضا اند و تسلیم تیر قضا نه اینان که خرقه ابرار
پوشند و لقمه ادرار فروشند ‌ ‌ ‌ ‌ رباعی

ای طبل بلند بانگ در باطن هیچ ‌ ‌ ‌ ‌ بے توشه چه تدبیر کنی وقت بسیچ
روے طمع از خلق بپیچ ار مردی ‌ ‌ ‌ ‌ تسبیح هزار دانه بر دست مپیچ

درویش بے معرفت نیارامد تا کارش بکفر انجامد و نشاید جز بوجود نعمت
برهنه را پوشیدن یا در استخلاص گرفتارے کوشیدن و ابنائے جنس ما را

بمرتبۂ ایشاں کہ رسانند و ید علیا بید سفلی چہ مانند نہ بینی کہ حق جل شناؤہ در محکم تنزیل از نعیم اہل بہشت خبر می دہد۔ اُولٰئِکَ لَھُمْ رِزْقٌ مَّعْلُوْمٌ برائے ایشان ہست روزی مقرر۔ **فرد**

تشنگاں را نماید اندر خواب　　ہمہ عالم بچشم چشمۂ آب

حالے کہ من ایں سخن بگفتم عناں طاقت درویش از دست تحمل برفت تیغ زباں برکشید و اسپ فصاحت در میدان وقاحت جہانید و گفت چنداں مبالغہ در وصف ایشاں بکردی و سخنہائے پریشاں بگفتی کہ وہم تصور کند کہ تریاق اند یا کلید خانۂ ارزاق مشتے متکبر مغرور معجب نفور مشتغل مال و نعمت و مفتتن جاہ و ثروت کہ سخن نگویند الا بسفاہت و نظر نکنند الا بکراہت علما را بگدائی منسوب کنند و فقرا را بہ بے سروپائی طعنہ زنند بعلت مالے کہ دارند و عزت جاہے کہ پندارند برتر از ہمہ نشینند۔ نہ آں در سر دارند کہ سر بکسے بر دارند بیخبر از قول حکیماں کہ گفتہ اند ہر کہ بطاعت از دیگراں کم ست و بنعمت بیش بصورت توانگر ست و بمعنی درویش۔ گفتم مذمت ایشاں روا مدار کہ خداوند کرم اند گفت غلط گفتی کہ بندۂ درہم اند چہ فائدہ کہ چوں ابر آذر اند و نمی بارند و چشمۂ آفتاب اند

و برکس نمی تابند و بر مرکب استطاعت سوارند و نمیرانند. قدمے بهر خدا نہند و درمے بے منّ و اذی ندہند مالے بمشقت فراہم آرند و بجست نگهدارند و بحسرت بگذارند چنانکه بزرگاں گفته اند سیم بخیل از خاک وقتے برآید که وے در خاک رود۔ **بیت**

برنج و سعی کسے نعمتے بچنگ آرد | دگر کس آید و بے رنج و سعی بردارد

گفتمش بر بخل خداوندان نعمت وقوف نیافتۂ الا بعلّت گدائی و گرنه هر که طمع یکسو نهد کریم و بخیلش یکے نماید محک داند که زر چیست و گدا داند که بخیل کیست گفتا بتجربت آں می گویم که متعلقاں بر در بدارند و غلیظان شدید را برگمارند تا بار عزیزاں ندہند و دست جفا بر سینۂ صالحاں و اہل تمیز نهند و گویند کس اینجا نیست و بحقیقت راست گفته باشند۔ **بیت**

آں راکه عقل و ہمّت و تدبیر و رائے نیست | خوش گفت پرده دار که کس در سرائے نیست

گفتم بعد ازاں که از دست متوقعان بجان آمده اند و از رقعۂ گدایاں بفغان و محال عقل ست که اگر ریگ بیاباں دُر شود چشم گدایاں پر شود۔ **شعر**

دیدۂ اہل طمع بنعمت دنیا | پُر نشود ہمچناں که چاه بشبنم

هر کجا سختی دیدۂ تلخی کشیدۂ را بینی خود را بشره در کارہائے مخوف اندازد

واز توابع آں نہ پرہیزد واز عقوبت ایزد نہراسد وحلال از حرام نشناسد

قطعہ

سگے را گر کلوخے بر سر آید ... ز شادی برجہد کاں استخوانے ست
اگر نعشے دو کس بر دوش گیرند ... لئیم الطبع پندارد کہ خوانے ست

اما صاحب دنیا کہ بعین عنایت حق ملحوظ است وبحلال از حرام محفوظ۔ چہ ما یہ مستوران بعلت درویشی در عین فساد افتادہ اند و عرض گرامی را بباد زشت نامی بردادہ۔ **فرد**

باگرسنگی قوت پرہیز نماند ... افلاس عناں از کف تقوی بستاند

آنکہ گفتی در بروے مسکیناں بہ بندند حاتم طائی کہ بیاباں نشیں بود اگر بشہر بودے از جوش گدایان بیچارہ شدے وجامہ بروپارہ کردندے چنانکہ در طیبات آمدہ است **شعر**

در من منگر تا دگراں چشم ندارند ... کز دست گدایاں نتوانکرد ثوابے

گفتا نہ کہ من بر حال ایشاں رحمت می برم گفتم نہ کہ بر مال ایشاں حسرت می خوری ما دریں گفتار و ہر دو بہم گرفتار ہر بیذقیکہ براندے بدفع آں کوشیدمے و ہر شاہے کہ بخواندے بفرزیں بپوشیدمے تا نقد کیسۂ ہمت

درباخت و تیر جعبهٔ حجت همه بینداخت۔ **قطعه**۔

هان تا سپر نیفگنی از حملهٔ فصیح　　کو را جز این مبالغهٔ مستعار نیست
دین ورز و معرفت که سخندان سجع گو　　بر در سلاح دارد و کس در حصار نیست

تا عاقبة الامر دلیلش نماند و ذلیلش کردم دست تعدی دراز کرد و بیهده گفتن آغاز و سنت جاهلان ست که چون بدلیل از خصم فرو مانند سلسلهٔ خصومت بجنبانند۔ دشنامم داد سقطش گفتم۔ **قطعه**

او در من و من در و فتاده　　خلق از پے ما دوان و خندان
انگشت تعجب جهانے　　از گفت و شنید ما بدندان

القصه مرافعت این سخن پیش قاضی بردیم و بحکومت عدل راضی شدیم تا حاکم مسلمانان مصلحتے بجوید و میان توانگران و درویشان فرقے بگوید قاضی چون حالت ما بدید و منطق بشنید سر بجیب تفکر فرو برد و پس از تامل بسیار سر برآورد و گفت ایکه توانگران را ثنا گفتی و بر درویشان جفا روا داشتی بدان که هر جا که گل ست خارست و با خمر خمارست و بر سر گنج مارست و آنجا که دُر شاهوارست نهنگ مردم خوارست لذت عیش دنیا را لدغهٔ اجل در پے ست و نعیم بهشت را دیوار مکاره در پیش۔ **بیت**

گنج و مار و گل و خار و غم و شادی بهم اند　　جور دشمن چه کند گر نکشد طالب دوست

نظر نکنی در بستان که بید مشک ست و چوب خشک ہمچنیں در زمرهٔ
توانگران شاکر اند و کفور و در حلقهٔ درویشان صابر اند و ضجور۔ شعر

چو خرمهره بازار از و پر شدے　　اگر ژاله هر قطرهٔ دُر شدے

مقربان حضرت جلّ و علا توانگرانند درویش سیرت و درویشانند
توانگر ہمت و مہین توانگراں آن ست که غم درویش خورد و بہین درویشاں
آنکه کم توانگراں گیرد۔ پس روے عتاب از من بجانب درویش کرد
و گفت ایکه گفتی توانگراں مشتغل اند و ساہی و مست ملاہی نعم طائفهٔ ہستند
بریں صفت که بیان کردی قاصر ہمت کافر نعمت که ببرند و بنهند و نخورند
و ندہند و اگر بمثل باراں نبارد و یا طوفان جہاں را بردارد باعتماد مکنت
خویش از محنت درویش نپرسند و از خدا نترسند۔ شعر

مرا ہست بط را ز طوفان چه باک　　گر از نیستی دیگرے شد ہلاک

قطعه

گویند چه غم گر همه عالم مردند　　دو ناں چو گلیم خویش بیروں بردند
قومے بدیں نمط ہستند که شنیدی و طائفهٔ خوان نعمت نهاده و دست کرم

کشادہ طالب نام اند و مغفرت و صاحب دنیا و آخرت ۔ قاضی چوں سخن بدیں غایت برسانید واز حد قیاس ما اسپ مبالغت در گذرانید بمقتضائے حکم قضا رضا دادیم واز ما مضے در گذشتیم و بعد از مجاز طریق مدارا گرفتیم و سر بتدارک بر قدم یکدیگر نہادیم ۔ وختم سخن بریں دو بیت کردیم ۔

قطعہ

مکن زگردش گیتی شکایت اے درویش
کہ تیرہ بختی اگر ہم بریں نسق مُردی
توانگرا چو دل و دست کامرانت ہست
بخور ببخش کہ دنیا و آخرت بُردی

باب ہشتم
در آداب صحبت

مال از بہر آسایش عمر ست نہ عمر از بہر گرد کردن مال عاقلے را پرسیدند نیک بخت کیست و بدبخت چیست گفت نیک بخت آنکہ خورد وکشت و بدبخت آنکہ مرد وہشت ✦ **شعر**

مکن نماز بران ہیچکس کہ ہیچ نہ کرد
کہ عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد

حکمت ۔ موسیٰ علیہ السّلام قارون را نصیحت کرد کہ اَحسِن

كَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ ۔ نکوئی کن با خلق چنانکہ نکوئی کرد خدا بتو۔ نہ شنید
عاقبتش شنیدی۔ قطعہ

آنکس کہ بدینار و درم خیر نیندوخت ‌ ‌ ‌ سر عاقبت اندر سر دینار و درم کرد
خواہی متمتع شوی از نعمت دنیا ‌ ‌ ‌ با خلق کرم کن چو خدا با تو کرم کرد

عرب گوید بخش و منت منہ کہ نفع آں بتو باز میگردد۔ قطعہ

درخت کرم ہر کجا بیخ کرد ‌ ‌ ‌ گذشت از فلک شاخ و بالاے او
گر امیدواری کزو بر خوری ‌ ‌ ‌ بمنت منہ ارّہ بر پاے او

قطعہ

شکر خداے کن کہ موفق شدی بخیر ‌ ‌ ‌ ز انعام و فضل او نہ معطل گذاشتت
منت منہ کہ خدمت سلطاں ہمیکنی ‌ ‌ ‌ منت شناس ازو کہ بخدمت بداشتت

حکمت ۲۔ دو کس رنج بیہودہ بردند و سعی بے فائدہ کردند
یکے آنکہ اندوخت و نخورد و دیگر آنکہ آموخت و نہ کرد۔ مثنوی۔

علم چندانکہ بیشتر خوانی ‌ ‌ ‌ چوں عمل در تو نیست نادانی
نہ محقق بود نہ دانشمند ‌ ‌ ‌ چار پائے برو کتابے چند

حکمت ۳۔ علم از بہر دین پروردن ست نہ از بہر دنیا خوردن

شعر

ہرکہ پرہیز و علم و زہد فروخت خرمنے گرد کرد و پاک بسوخت

پند ۴ - ملک از خردمندان جمال گیرد و دین از پرہیزگاران کمال یابد بادشاہاں بنصیحت خردمنداں ازاں محتاج تر ند کہ خردمنداں بقربت بادشاہاں ✤

قطعہ

پندے اگر بشنوی اے پادشاہ در ہمہ دفتر بہ ازیں پند نیست
جز بخردمند مفرما عمل گرچہ عمل کار خردمند نیست

حکمت ۵ - سہ چیز بے سہ چیز پایدار نماند مال بے تجارت و علم بے بحث و ملک بے سیاست - قطعہ

وقتے بلطف گوے و مدارا و مردمی باشد کہ در کمند قبول آوری دلے
وقتے بقہر گوے کہ صد کوزۂ نبات گہ گہ چناں بکار نیاید کہ حنظلے

حکمت ۶ - رحم آوردن بر بداں ستم ست بر نیکاں و عفو کردن از ظالماں جور ست بر درویشاں - فرد

خبیث را چو تعہد کنی و بنوازی بدولت تو گنہ می کند بانبازی

پند ۷ - ہر آں سرے کہ داری با دوست در میان منہ اگرچہ

دوست مخلص باشد چہ دانی کہ وقتے دشمن گردد و ہرگز ندے کہ توانی بدشمن مرساں کہ باشد کہ وقتے دوست گردد۔

پندہ ۸۔ رازیکہ نہاں خواہی باکس درمیان منہ اگرچہ دوست باشد کہ مرآں دوست رانیز دوستاں باشند وہمچنیں مسلسل قطعہ

خامشی بہ کہ ضمیرِ دلِ خویش | باکسے گفتن وگفتن کہ مگوے

اے سلیم آب ز سرچشمہ بہ بند | کہ چو پُر شد نتواں بستن جوے

فرد

سخنے در نہاں نباید گفت | کاں سخن بر ملا نشاید گفت

حکمت ۹۔ دشمن ضعیف کہ در طاعت آید و دوستی نماید مقصود وے جزایں نیست کہ دشمن قوی گردد و گفتہ اند کہ بر دوستی دوستاں اعتماد نیست تا بہ تملق دشمناں چہ رسد و ہرکہ دشمن کوچک را حقیر شمارد بداں ماند کہ آتش اندک را مہمل می گذارد۔ قطعہ۔

امروز بکش چو میتواں کُشت | کاتش چو بلند شد جہاں سوخت

مگذار کہ زہ کند کماں را | دشمن کہ بہ تیر میتواں دوخت

حکمت ۱۰۔ ہرکہ بادشمناں صلح می کند سرآزار دوستاں دارد۔

شعر

بشو اے خردمند زاں دوست دست   کہ با دشمنانت بود ہم نشست

پند ۱۱ - چوں در امضائے کارے متردد باشی آں طرف اختیار کن کہ بے آزار تو بر آید۔ **شعر**

با مردم سہل گوے دشوار مگوے   با آنکہ در صلح زند جنگ مجوے

حکمت ۱۲ - تا کار بزر بر می آید جاں در خطر افگندں نشاید عرب گوید اٰخِرُ الحِیَلِ السَّیْفُ آخر تدبیرہا تیغ است - **شعر**

چو دست از ہمہ حیلتے در گسست   حلال ست بردن بشمشیر دست

حکمت ۱۳ - بر عجز دشمن رحمت مکن کہ اگر قادر شود بر تو نہ بخشاید

بیت

دشمن چو بینی ناتواں لاف از بروت خود مزن

مغزے ست در ہر استخواں مردے ست در ہر پیرہن

حکمت ۱۴ - ہر کہ بدے را بکشد خلق از بلائے وے برہاند و وے را از عذاب خدائے۔ **قطعہ**

پسندیدہ ست بخشایش و لیکن   منہ بر ریش خلق آزار مرہم

ندانست آنکه رحمت کرد بر مار　　که این ظلم است بر فرزند آدم

حکمت ۱۵ ۔ نصیحت از دشمن پذیرفتن خطاست ولیکن شنیدن روا است که بخلاف آن کار کنی که عین صواب ست۔ **مثنوی**

حذر کن زانچه دشمن گوید آن کن　　که بر زانو زنی دست تغابن

گرت راہے نماید راست چون تیر　　ازاں برگرد و راہ دست چپ گیر

پند ۱۶ ۔ خشم بیش از حد گرفتن وحشت آرد و لطف بے وقت هیبت ببرد نچنداں درشتی کن که از تو سیر گردند و نچنداں نرمی که بر تو دلیر۔

مثنوی

درشتی و نرمی بهم در بہ است　　چو فاصد که جراح و مرہم نہ است

درشتی نگیرد خردمند بیش　　نہ سستی که نازل کند قدر خویش

نہ مر خویشتن را فزونی نهد　　نہ یکبارگی در مذلت دہد

مثنوی

جوانے با پدر گفت اے خردمند　　مرا تعلیم کن پیرانہ یک پند

بگفتا نیک مردی کن نچنداں　　که گردد خیرہ گرگ تیز دنداں

حکمت ۱۷ ۔ دو کس دشمن ملک و دین اند پادشاہ بے حلم

وزارہ بے علم۔

شعر

بر سرِ ملک مباد آں ملکِ فرمانده ‌ ‌ ‌ ‌ که خدا را نبود بندهٔ فرمان بردار

حکمت ۱۸ - بر خوے بدست دشمنے گرفتار است که ہر جا رود و از چنگ عقوبت او خلاص نیابد۔ **بیت**

اگر ز دست جفا بر فلک رود بدخو ‌ ‌ ‌ ‌ ز دست خوے بد خویش در بلا باشد

حکمت ۱۹ - دشمن چوں از ہمہ حیلتے فرو ماند سلسلہ دوستی بجنباند آنگہ بدوستی کارہا کند کہ ہیچ دشمن نتواند۔

پند ۲۰ - سر مار بدست دشمن بکوب کہ از احدی الحسنیین خالی نباشد اگر ایں غالب آمد مار کشتی و اگر آں از دشمن رستی۔ **فرد**

بروز معرکہ ایمن مشو ز خصم ضعیف ‌ ‌ ‌ ‌ کہ مغز شیر بر آرد چو دل ز جاں برداشت

حکمت ۲۱ - ہر کہ نصیحت خود را ےمی کند او خود بنصیحت گرے محتاج ست۔

پند ۲۲ - فریب دشمن مخور و غرور مداح مخر کہ ایں دام زرق نہادہ است۔ و آں دامن طمع کشادہ۔

پند ۲۳ - احمق را ستایش خوش آید چوں لاشہ کہ در کعبش دمی

فربہ نماید۔

قطعہ

الا تا نشنوی مدح سخنگوے   کہ اندک مایہ نفعے از تو دارد
اگر روزے مرادش بر نیاری   دو صد چنداں عیوبت بر شمارد

حکمت ۲۴۔ متکلم را تا کسے عیب نگیرد سخنش صلاح نپذیرد۔ بیت

مشو غرہ بر حسن گفتار خویش   بتحسین ناداں و پندار خویش

حکمت ۲۵۔ ہر چہ زود بر آید دیر نپاید۔ قطعہ

خاک مشرق شنیدہ ام کہ کنند   بچہل سال کاسۂ چینی
صد بروزے کنند در مردشت   لاجرم قیمتش ہمی بینی

قطعہ

مرغک از بیضہ بروں آید و روزی طلبد   آدمی زادہ ندارد خبر و عقل و تمیز
آنکہ ناگاہ کسے گشت بچیزے نرسید   وین بتمکین و فضیلت بگذشت از ہمہ چیز
آبگینہ ہمہ جا یابی ازاں بے محل ست   لعل دشوار بدست آید ازاں ست عزیز

حکمت ۲۶۔ کارہا بصبر بر آید و مستعجل بسر در آید۔ مثنوی

بچشم خویش دیدم در بیاباں   کہ آہستہ سبق برد از شتاباں
سمند بادپا از تگ فرو ماند   شتربان ہمچناں آہستہ می راند

حکمت ۲۷ - ہر کہ با بداں نشیند نکوئی نہ بیند۔ **ابیات**

گر نشیند فرشتۂ با دیو　　وحشت آموزد و خیانت و ریو

از بداں جز بدی نیاموزی　　نکند گرگ پوستیں دوزی

پند ۲۸ - مردماں را عیب نہانی پیدا مکن کہ مر ایشاں را رسوا کنی و خود را بے اعتماد۔

پند ۲۹ - ہر کہ علم خواند و عمل نکرد بداں ماند کہ گاؤ راند و تخم نیفشاند از تن بے دل طاعت نیاید و پوست بے مغز بضاعت را نشاید نہ ہر کہ در مجادلت چست در معاملت درست

حکمت ۳۰ - اگر شبہا ہمہ شبِ قدر بودے شبِ قدر بے قدر بودے۔

شعر

گر سنگ ہمہ لعل بدخشاں بودے　　پس قیمت لعل و سنگ یکساں بودے

پند ۳۱ - ہر کہ با بزرگاں ستیزد خون خود بریزد۔ **قطعہ**

خویشتن را بزرگ پنداری　　راست گفتند یک دو بیند لوچ

زود بینی شکستہ پیشانی　　تو کہ بازی بسر کنی با غوچ

حکمت ۳۲ - ہر کہ نصیحت نشنود سر ملامت شنیدن دارد

شعر

چوں نیاید نصیحتت درگوش　　اگرت سرزنش کنم خاموش

حکمت ۲۳۔ بے ہنراں ہنرمنداں را نتوانند دید ہمچناں سگِ بازاری سگ صیدی را مشغلہ بر آرند و پیش آمدن نیارند یعنی سفلہ چوں بہنر با کسے بر نیاید بخبثش در پوستین افتد۔ **بیت**

کند ہر آئینہ غیبت حسود کوتہ دست　　کہ در مقابلہ گنگش بود زبان مقال

حکمت ۲۴۔ حکیمے کہ با جہال در افتد باید کہ توقع عزت ندارد و اگر جاہلے بزبان آوری بر حکیمے غالب آید عجب نیست کہ سنگے ست۔ کہ گوہر را می شکند۔　　**بیت**

نہ عجب گر فرو رود نفسش　　عندلیبے غراب ہم قفسش

قطعہ

گر ہنرمند زاوباش جفاے بیند　　تادلِ خویش نیازارد و درہم نشود

سنگ بد گوہر اگر کاسہ زریں شکند　　قیمت سنگ نیفزاید و زر کم نشود

حکمت ۲۵۔ مشک آن ست کہ ببوید نہ آنکہ عطار بگوید دانا چوں طبلۂ عطار ست خاموش و ہنرنماے ونادان چوں طبل غازی

بلند آواز و میاں تہی۔

پند ۲۶ - راے بے قوت مکر و فسون است و قوت بے راے جہل و جنوں۔

شعر

تمیز باید و تدبیر و عقل وانگہ ملک — کہ ملک و دولت ناداں سلیح جنگ خداست

حکمت ۲۷ - جوانمرد کہ بخورد و بدہد بہ از عابدے کہ بہرد و بنہد

حکمت ۲۸ - اندک اندک خیلے شود و قطرہ قطرہ سیلے گردد۔ شعر

اندک اندک بہم شود بسیار — دانہ دانہ است غلہ در انبار

حکمت ۲۹ - عالم را نشاید کہ سفاہت از عامی بحلم درگذراند۔ کہ ہر دو طرف را زیاں دارد ہیبت ایں کم شود و جہل آں مستحکم۔ شعر

چو با سفلہ گوئی بلطف و خوشی — فزوں گردد ش کبر و گردنکشی

حکمت ۳۰ - معصیت از ہر کہ صادر شود ناپسندیدہ است و از علما ناخوب تر کہ علم سلاح جنگ شیطان ست و خداوند سلاح را چون باسیری برند شرمساری بیش برد۔ مثنوی۔

عامی ناداں پریشاں روزگار — بہ ز دانشمند ناپرہیزگار

کاں بنابینائی از راہ افتاد — ویں دو چشمش بود و در چاہ افتاد

پند ۳۱ ۔ درویش ضعیف حال را در خشکی تنگ سال مپرس که
چونی الا بشرط آنکه مرہمے بر ریش نہی و معلومے پیش ۔ **قطعہ**

خرکیہ بینی و بارے بگل در افتادہ | بدل بر و شفقت کن و لے مرو بسرش
کنونکہ رفتی و پرسیدیش کہ چوں اُفتاد | میاں بہ بند و چو مرداں بگیر ذنب خرش

حکمت ۳۲ ۔ دو چیز مخالف عقل ست خوردن بیش از رزق
مقسوم و مردن پیش از وقت معلوم ۔ **قطعہ**

قضا دگر نشود ور ہزار نالۂ و آہ | بشکر یا بشکایت بر آید از دہنے
فرشتۂ کہ وکیل ست بر خزائن باد | چہ غم کند کہ بمیرد چراغ بیر زنے

پند ۳۳ ۔ اے طالب روزی بنشیں کہ بخوری و اے مطلوب
اجل مرو کہ جان نبری ۔ **قطعہ**

جہد رزق ار کنی و گر نہ کنی | برساند خدائے عزّ و جل
ور روی در دہان شیر و پلنگ | نخورندت مگر بروز اجل

حکمت ۳۴ ۔ حسود از نعمت حق بخیل ست کہ بندۂ بے گناہ را
دشمن میدارد ۔ **قطعہ**

مردکے خشک مغز را دیدم | رفتہ در پوستین صاحب جاہ

گفتم اے خواجہ گرتو بدبختی مردمِ نیک بخت راچہ گناہ

قطعہ

الا تا نخواہی بلا برحسود کہ آن بخت برگشتہ خود در بلاست
چہ حاجت کہ با وے کنی دشمنی کہ وے راچناں دشمن اندر قفاست

حکمت ۳۵۔ خلاف راہ صوابست وعکس راے اولوالالباب داروبگمان خوردن وراہ نادیدہ بے کارواں رفتن امام مرشد محمد غزالی را رحمۃ اللہ علیہ پرسیدند کہ چگونہ رسیدی بدیں منزلت در علوم گفت بدانکہ ہرچہ ندانستم از پرسیدن آن ننگ نداشتم۔

قطعہ

امید عافیت آنگہ بود موافق عقل کہ نبض را لطبیعت شناس بنمائی
بپرس ہرچہ ندانی کہ ذلِ پرسیدن دلیل راہ تو باشد بعزِ دانائی

حکمت ۳۶۔ گدائے نیک انجام بہ از پادشاہ بدفرجام بیت

غمے کز پیش شادمانی بری بہ از شادئی کز پسش غم خوری

حکمت ۳۷۔ حکیمے نامور را پرسیدند کہ درختاں را کہ خدائے عزوجل آفریدہ است و برومند گردانیدہ ہیچ یک را آزاد نخواندہ اند مگر سرو را

که ثمر ندارد گوئی دریں چه حکمت ست گفت هریکے را دخلے معین هست بوقتے معلوم گہے بوجود آں تازه اند وگاہے بعدم آں پژمرده وسرو را هیچ ازیں نیست وهمه وقت خوش هست واین ست صفت آزادگان ۔

قطعه

بر آنچه می گذرد دل منه که دجله بسے | پس از خلیفه بخواهد گذشت در بغداد
گرت ز دست بر آید چو نخل باش کریم | ورت ز دست نیاید چو سرو باش آزاد

حکمت ۔ دو کس مردند و تحسر بردند یکے آنکه داشت و نخورد و دیگر آنکه دانست و نه کرد ۔

قطعه

کس نه بیند بخیل فاضل را | که نه در عیب گفتنش کوشد
ور کریمے دو صد گنه دارد | کرمش عیبها فرو پوشد

نیشنل پریس الہ آباد میں باہتمام منشی رمضان علی شاہ چھپی

باسمہ سبحانہ

فرہنگ گلستان ملخص

مِنّت ۔ سپاس نعمت ۔ احسان مِنَن جمع

عَزّ ۔ ماضی معلوم ۔ گرامی ۔ غالب ۔

جَلّ ۔ ماضی معلوم ۔ بزرگ ۔

طاعت ۔ بندگی

مُوجِب ۔ اسم فاعل ۔ واجب ولازم کرنیوالا

قُربَت ۔ مصدر ۔ نزدیکی ۔

شُکر ۔ شکر و تعریف منعم بسبب نعمت ۔

مَزِید ۔ افزونی ۔

نِعمَت ۔ دسترس ۔ مال ۔

نَفَس ۔ سانس جو ناک اور منہ سے نکلے ۔

مُمِد ۔ اسم فاعل ۔ مدد کرنے والا ۔

ذات ۔ کسی چیز کی حقیقت ۔ وجود ۔

حیات ۔ زندگی ۔

مُفَرِّح ۔ اسم فاعل ۔ خوش کرنے والا ۔

عُہدَہ ۔ کسی کو کوئی کام سپرد کرنا ۔ ذمہ داری

تقصیر ۔ مصدر ۔ کوتاہی ۔

عُذر ۔ بہانہ ۔

فَرّاش ۔ صیغہ مبالغہ ۔ فرش بچھانے والا ۔

بادِ صَبا ۔ پورب کی ہوا ۔

زُمُرّد ۔ قیمتی پتھر جسکا رنگ سبز ہوتا ہے ۔

بَنات ۔ جمع بنت ۔ لڑکیاں ۔

نَبات ۔ روئیدگی ۔

مَہد ۔ گہوارہ ۔ مُہود جمع ۔

خِلعَت ۔ انعام جسمیں کوئی کپڑا بھی ہو ۔

خِلاع جمع ۔

نَوروز ۔ نیا دن ۔ دو ہیں ۔ ایک عامہ جو پہلا

دن ماہ فروردین کا۔ دوسرا خانہ۔ جو چھٹی فروردین کو ہوتا ہے۔ شروع موسم بہار۔

صفحہ (۲)

قَبَا۔ ایک مشہور پوشاک۔ چپکن۔

عَبَا۔ کملی۔ مشہور پوشاک۔

اِستَبرَق۔ سبز ریشمی کپڑا

قُدُوم۔ مصدر۔ سفر سے آنا۔

مَوسِم۔ وقت۔ ہنگام۔

رَبِیع۔ فصل بہار۔

شگوفہ۔ کلی۔

عُصَارہ۔ نچوڑی ہوئی چیز۔

نَحل۔ شہد کی مکھی۔

فَائِق۔ برتر۔ عمدہ۔

تَربِیَت۔ پرورش تعلیم۔

بَاسِق۔ بلند۔

سرگشتہ۔ سر پھرا ہوا۔ پریشان۔

خَبَر۔ نیک و بد سے آگاہی۔ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کا حکم اور ارشاد۔

کَائِنَات۔ جمع کائنہ۔ موجودات۔

مَفخَر۔ اسم ظرف۔ نازش گاہ۔

صُفوت۔ برگزیدہ۔

تَتِمَّہ۔ جس پر کوئی کام ختم ہو۔

دَور۔ گردش۔

اُمَّت۔ آدمیوں کا گروہ

پُشتیبان۔ محافظ۔ مددگار۔

بَحر۔ دریا۔

نُوح۔ ایک مشہور پیغمبر جنکے زمانہ میں طوفان آیا۔ آپ ایک ہزار چار سو سال زندہ رہے ایک سو پچاس سال اپنی اُمّت کو ہدایت کرتے رہے طوفان کی مُدّت چھ ماہ تھی۔

کشتیبان۔ کشتی کا محافظ۔ ملاح۔

دُرُود۔ خدا کی رحمت۔

اِنَابَت۔ خدا کی طرف توجہ کرنا۔ افعال بد سے باز رہنا۔

اِجَابَت۔ قبولیت۔

عُلا۔ برتری

اِیزد۔ خدا۔

تعَالیٰ۔ برتر۔

اِعْرَاض ۔ روگردانی ۔
تَضَرُّع ۔ عجز و زاری ۔
حق سُبحانہ ۔ خدائے پاک ۔
دَعوت ۔ یاد کرنا ۔
دُعَا ۔ یاد کرنا ۔ خدا سے رحمت چاہنا ۔

(صفحہ ۳)

سبب تالیف کتاب

تالیف ۔ مصدر ۔ دوسروں کے کلام کو جمع کرنا ۔ اپنی طرف سے کچھ کہنا یا لکھنا ۔
تَاَمُّل ۔ اندیشہ کرنا ۔ سوچنا ۔
اَیَّام ۔ جمع یوم ۔ روز
تَلَف ۔ نیست ہونا ۔ برباد ہونا ۔
تَاَسُّف ۔ افسوس کرنا ۔ رنج کرنا ۔
سَرَاچہ ۔ مصغر سرا ۔ چھوٹا مکان ۔
اَلماس ۔ ہیرا ۔
خَجِل ۔ شرمندہ ۔
کُوس ۔ نقارہ ۔
رِحلت ۔ کوچ ۔
بار ۔ بوجھ ۔ جو پیٹھ پر اُٹھایا جائے ۔

نُوشِیں ۔ شیریں ۔
بامداد ۔ صبح ۔
رَحِیل ۔ کوچ ۔
سَبِیل ۔ راہ ۔ سُبُل جمع ۔
عِمَارَت ۔ آباد کرنا ۔ آبادی ۔ مکان ۔
غَدّار ۔ بیوفا ۔
مادّہ ۔ اصل ہر چیز کی ۔ ہر چیز کا سامان ۔ وہ چیز جس سے کوئی چیز دوسری بنائی جائے ۔
تَدرِیج ۔ درجہ بدرجہ ۔ آہستہ آہستہ ۔

(صفحہ ۴)

چار طبع مخالف ۔ چار عنصر ۔ آب ۔ آتش ۔ خاک ۔ باد ۔ جو ایک دوسرے کے خلاف ہیں ۔
سَرکَش ۔ نافرمان ۔
قَالِب ۔ سانچا ۔ جسم ۔
لَاجَرَم ۔ لا حرف نفی و جرم فعل ماضی ۔
عَارِف ۔ خداشناس ۔
خُنَک ۔ سرد نیز خوش ۔
برگ عیش ۔ زندگی کا سامان ۔ توشہ آخرت
تَمُّوز ۔ گرمی کا پہلا مہینہ ۔ رومیوں کا دسواں مہینہ

خواجہ ۔ گھر کا سردار ۔ بزرگ ۔
غَرّہ ۔ فریفتہ ۔ مغرور ۔
مَزرُوع ۔ بویا ہوا ۔
خِوید ۔ بواؤ معدول ۔ غلّہ خام ۔
نِشیمَن ۔ گوشۂ تنہائی ۔
عُزلَت ۔ گوشہ نشینی ۔ تنہائی
کُنج ۔ گوشہ ۔
صُمّ ۔ ناشنوا ۔ بہرا ۔
بُکم ۔ گنگ ۔ گونگا ۔
حُجرہ ۔ چھوٹا مکان ۔ کوٹھری ۔
جَلیس ۔ ہم نشیں ۔
مُلاعبت ۔ ساتھ کھیلنا ۔
مُداعبت ۔ خوش طبعی ۔ مزاح ۔ کھیل ۔

صفحہ ۵

تَعَبُّد ۔ بندگی ۔
پَیکِ اجل ۔ موت کا قاصد ۔ فرشتہ مرگ ۔
جَزم ۔ قطع کرنا ۔ نیت جزم ۔ قطعی ارادہ ۔
مُعتَکِف ۔ عبادت کے لئے گوشہ میں بیٹھنے والا
مُجانَبت ۔ ایک طرف ہو جانا ۔ جدائی ۔

کنارہ کشی ۔
مَألُوف ۔ اُلفت کیا گیا ۔
کَفّارہ ۔ گناہ کا ناچیز کرنا ۔ قسم کا تاوان ۔
یَمِین ۔ قسم ۔
اُولِی ۔ ذُو کی بغیر لفظ جمع ۔ صاحبان ۔
اَلبَاب ۔ جمع لُبّ ۔ عقل ۔ اُولی الالباب
صاحبان عقل ۔
ذُوالفِقار ۔ سیدنا علی مرتضیٰ علیہ السلام کی تلوار
نِیام ۔ تلوار کا غلاف ۔
کام ۔ تالو ۔
کِلِید ۔ کنجی ۔
پِیلور ۔ شیشہ گر ۔ عطار ۔ ریشم بیچنے والا ۔
طَیرہ ۔ خِفّت و سُبکی ۔

صفحہ ۶

مُکالمَت ۔ باہم گفتگو کرنا ۔
مُحاوَرت ۔ باہم گفتگو کرنا ۔
مُرُوّت ۔ جوانمردی ۔
گُزیر ۔ چارہ
تَفَرُّج ۔ کشادہ ہونا ۔ تنگی سے نکلنا ۔ سیر تماشا ۔

رَبِیع - بہار -
صَوْلت بَرد - جاڑے کا غلبہ -
آوان - وقت -
وَرْدْ - گلاب -
مَبِیت - رات کے رہنے کی جگہہ -
خُرْدَہ - ریزہ -
مِینَا - مختلف رنگوں کا شیشہ
عِقْد - موتی کی لڑی -
ثُرَیَّا - قمر کی ایک منزل - چھہ یا سات چھوٹے
ستارے جنکو پروین کہتے ہیں -
تاک - درخت انگور -
بوقلموں - ایک رومی کپڑا جسکے ہر پہلو میں
جُدا رنگ ہوتا ہے - دھوپ چھاں -
ریحان - نازبو -
سُنبل - خوشبو گھاس جسے سُنبل الطیب اور
بالچھڑ کہتے ہیں -
ضَیْمُران - نازبو -
صفحہ ۷
نُزْہَت - تازگی و پاکی -

فُسْحَت - کشادگی - فراخی -
تَطَاوُل - دست درازی - سرکشی -
عَیش - خوشی -
طَیش - غم و غصہ -
خریف - خزاں -
طبق - ہر چیز کا پردہ -
اَلْکَرِیْمُ اِذَا وَعَدَ وَفیٰ - سخی جب وعدہ
کرتا ہے پورا کرتا ہے -
فَصْل - کتاب کے چند مطالب جو جدا جدا
لکھے جائیں -
بَیاض - سفیدی - بیاض اُفتادن لکھا جاتا
مُعَاشَرَت - باہم زندگی بسر کرنا -
آدَاب - جمع اَدَب - ہر چیز کی حد نگاہ
رکھنا - دانش -
مُحَاوَرَت - باہم گفتگو کرنا -
مُتَکَلِّمَان - فارسی جمع متکلم - تقریر کرنے والے
مُتَرَسِّلَان - فارسی جمع مترسل - خط لکھنے والے -
بَلَاغَت - حال کے مطابق گفتگو کرنا -

(صفحہ ۸)

باب اوّل

سِیَرت - خصلت - روش - سیر جمع -

حکایت ۱

اَسِیر - قیدی - اُساری جمع -

دُشنام - بدگوئی -

سَقَط - سخن بد -

نیکِ مَحضَر - نیک خو -

ضِد - مقابل - مخالف -

اَبنَاے جنس - ابنا جمع ابن - لڑکے -
جنس - بہت سی چیزیں جو حقیقت میں متفاوت
ہوں - مراد وزرا وملازمین شاہی -

خُبث - بدی -

خیانت - دزدی -

(صفحہ ۹)

حَیف - ظلم وستم -

طاق - محل - محراب -

اِیوان - بڑی چھت - بلند مکان شاہی
محل - اَیوان جمع -

فَرِیدُوں - جمشید کی نسل سے تھا پانسو
برس سلطنت کی ضحاک کو قتل کیا - اکثر اقالیم
پر قابض ہوا - درفش کاویانی اسی کا نشان
شاہی مشہور ہے -

تکیہ - اعتماد - بھروسا -

آہنگ - ارادہ - قصد - توجہ -

حکایت ۲

سلطان محمود سُبکتگیں - ناصرالدین محمود
سُبکتگیں کا بیٹا - لیاقت شجاعت میں بےمثل
تھا - باپ کے مرنے پر ۹۹۷ء میں تیس برس
کا تھا اپنے بھائی اسمٰعیل کو شکست دیکر تخت
غزنی پر بیٹھا - سلطان کا لقب اختیار کرکے
بہت سے ممالک مسخر کئے - عادل - پابند شرع
علم دوست - علما نواز تھا ۱۰۳۰ء میں ۶۳
برس کی عمر ۳۲ برس کی سلطنت کے بعد انتقال
کر گیا -

تاویل - کسی چیز کو ظاہر سے پھیرنا اور اُسکے
دوسرے مناسب معنی بیان کرنا - خواب کی
تعبیر -

لاَشَہ ۔ دُبلا کُڑھا ۔ ہر جانور کا مردہ جسم ۔

نُوشِیرْوَاں ۔ شیریں جان ۔ قباد کا بیٹا ایران کا مشہور عادل بادشاہ جسکے عہد میں پیغمبر اسلام علیہ السلام پیدا ہوئے ۴۸ برس سلطنت کی ۔

حکایت ۳

حَقِیر ۔ چھوٹا ۔

(صفحہ ۱۰)

کَرَاہت ۔ ناپسند ہونا ۔ نفرت ۔

اِسْتِحْقَار ۔ چھوٹا سمجھنا ۔

فِرَاسَت ۔ شناخت ۔ دانائی ۔

اِسْتِبْصَار ۔ بینا ہونا ۔

مِہْتَر ۔ سردار ۔ بڑا ۔

اَبْلَہ ۔ نادان ۔ بیوقوف ۔

تَازِی ۔ عربی ۔

نِہَال ۔ درخت خوبصورت و موزوں ۔

شکارگاہ ۔

پَلَنگ ۔ چیتا ۔

تمغب ۔ دو مشہور درخت ۔

مُبَارَزَت ۔ باہم جنگ کرنا ۔

صفحہ ۱۱

گاوپرواری ۔ پروار گرمی کے سرد مکان اور تہ خانہ یا ایسے بالاخانہ کو کہتے ہیں جسمیں ہر طرف کھڑکیاں ہوں ۔ جانور جو سرد مقام پر باندھا جائے اور اچھی غذا دیجائے ۔

نَعْرَہ ۔ آواز بلند ۔

تَہَوُّر ۔ دلیری ۔

وَلِیعَہْد ۔ بادشاہ حیات میں اسکا قائمقام کام کا ذمہ دار ۔

غُرْفَہ ۔ بالاخانہ ۔

دَرِیچَہ ۔ کھڑکی ۔

بُوم ۔ منحوس جانور ۔ چغد ۔ کھوسٹ ۔

ہُمَا ۔ مشہور مبارک پرندہ جسکے سایہ میں آنے سے بادشاہ ہوجاتا ہے ۔

مَعْدُوم ۔ نیست ۔ ناپید ۔

بِلاَد ۔ بلد کی جمع ۔ شہر ۔

نِزَاع ۔ جنگ ۔

گَلِیم ۔ کملی ۔

اِقْلِیم ۔ کشور ۔ مُلک ۔

صفحہ ۱۲

بَذْل ۔ بخشش ۔ عطا ۔

طَآئِفَہ ۔ گروہ ۔

مَنْفَذْ ۔ قافلہ کا راستہ ۔

بُلْدَانْ ۔ جمع بَلَدْ ۔ شہر ۔

مَکَائِدْ ۔ جمع مکیدہ ۔ مکر ۔

مَرْعُوْبْ ۔ اسم مفعول ۔ ڈری ہوئی ۔

مَلَاذْ ۔ پناہ گاہ ۔

مَنِیع ۔ روکنے والا ۔ بلند اور مضبوط مقام

قُلَّہ ۔ سرِکوہ ۔ پہاڑ کی چوٹی ۔

مَلْجَا ۔ جائے پناہ ۔

مَاوَا ۔ رہنے کی جگہ ۔

مُدَبِّر ۔ اسم فاعل تدبیر ۔ انجام سوچنے والا ۔

مُشَاوَرَت ۔ کام کی بہتری سوچنا ۔

نَسَقْ ۔ طرز و روش ۔

مُقَاوَمَت ۔ مقابلہ ۔

مُمْتَنِع ۔ روکا ہوا ۔

نِیرُو ۔ قوت ۔

ہِلی ۔ صیغہ واحد مخاطب مضارع ہشتن مصدر ۔ چھوڑ دے ۔

گَرْدُوں ۔ گاڑی چھکڑا ۔

مِیل ۔ لوہے کا قلم ۔ سرمہ کی سلائی ۔

تَجَسُّس ۔ تلاش ۔

شِعَبْ ۔ پہاڑ کا راستہ ۔ درّہ ۔

جَبَل ۔ پہاڑ ۔ جبال جمع

صفحہ ۱۳

غَارَت ۔ لوٹ ۔

سِلَاحْ ۔ ہتھیار ۔

رَخْت ۔ اسباب ۔

غَنِیْمَت ۔ لوٹ ۔

تَاخْت ۔ حملہ ۔ دھاوا ۔

کمین گاہ ۔ گھات کی جگہہ ۔

کَتِف ۔ شانہ ۔ کندھا ۔

عُنْفُوَان ۔ آغاز ۔ شروع ۔

عِذَار ۔ رخسارہ ۔

شَفَاعَت ۔ سفارش ۔

رَیْعَان ۔ اصل و بہترین ہر چیز ۔ شروع

تمتّع - فائدہ -
گردگان - اخروٹ -
نسل - خاندان -
اخگر - پارۂ آتش - چنگاری -
افعی - ایک قسم کا سانپ جو نگاہ سے آدمی کو مار ڈالتا ہے -

صفحہ ۱۴

فرومایہ - کمینہ -
نئے بوریا - نرکٹ جس سے چٹائی بنتے ہیں
طوعاً - پسندیدگی -
کرہاً - ناپسندیدگی -
طینت - سرشت - طبیعت
صالحان - فارسی جمع صالح - نیک لوگ
بغی - حق سے پھر جانا - نافرمانی -
عناد - دشمنی -
نہاد - ذات -
متمکن - جاگزیں -
ندما - جمع - ندیم - ہمنشیں -
زال - رستم کے باپ کا نام تھا -

رستم - مشہور زابل کا پہلوان کیکاؤس کا سپہدار -
ادیب - صاحب ادب - عقلمند -
حسن خطاب - اچھی گفتگو -
ردّ جواب - کسی بات کا جواب دینا -

صفحہ ۱۵

شمائل - جمع شمیلہ - عادتیں -
شمّہ - پارہ - اندک - تھوڑا -
جبلّت - آفرینش - پیدائش -
تبسّم - ہنسی جس میں آواز نہ نکلے -
عاقبت - انجام -
گرگ زادہ - بھیڑیے کا بچہ -
اوباش - جمع بوش خلاف قیاس - محلے کے نالائق کمینے آدمی -
مرافقت - ہمراہی -
مغارہ - پہاڑ کا غار -
عاصی - نافرمان - عصاۃ جمع -
تحسّر - حسرت اور افسوس کرنا -
شورہ بوم - کھاری زمین - بنجر -

خس - گھاس -

سرہنگ زادہ - سپاہی بچہ -

اتلمش - ترکستان کے بادشاہ کا نام ہے جسکی طرف سرا منسوب ہے -

کیاست - دانائی -

(صفحہ ۱۶)

ناصیہ - پیشانی - نواصی جمع -

متہم - اسم مفعول - تہمت لگایا ہوا -

سعی - کوشش -

خصم - دشمن -

زوال - دور ہونا -

بنو بجنت - بالنسب

مقبلان - فارسی جمع مقبل صاحب اقبال - خوش نصیب -

تبہ رد - نقاش - چمگادڑ -

کور - اندھا -

صفحہ ۱۷

حکایت ۶

تطاول - ظلم - ظلم -

کربت - غم و اندوہ -

ارتفاع - غلہ - محصول ملک -

حلقہ بگوش - غلام - فرمانبردار -

ضحاک - اصل اسکی وہ آک ہے - دس عیب والا - فارس کا ظالم بادشاہ جو فریدوں کے ہاتھ سے مارا گیا - ہزار سال بادشاہی کی -

فریدوں - جمشید کا پوتا - عادل نیکخو تھا - کاوا آہنگر نے پرورش کی - درفش کاویانی اسی کا نشان شاہی تھا پانچسو برس سلطنت کی -

صفحہ ۱۸

ایمن - امالہ آمن - بے خوف -

بنی عمان - چچازاد بھائی -

صفحہ ۱۹

حکایت ۷

متغص - تلخ -

سکان کشتی - کشتی کا پتوار

صفحہ ۲۰

حکایت ۸

اَجَلْ - زمانۂ آئندہ - موت -
تَوْدِیع - رخصت کرنا۔

حکایت ۹

ہرمز- نوشیرواں کا لڑکا۔
مَہَابَتْ - خوف -
رَاعِیْ - چرواہا -

حکایت ۱۰

بَالِیْن - سرہانا -
تُرْبَتْ - قبر -
یحییٰ پیغمبر علیہ السلام - حضرت زکریا پیغمبر کے صاحبزادے کا نام تھا۔
مُعْتَکِفْ - عبادت کی غرض سے مسجد یا کسی مقدس مقام میں بیٹھنے والا۔

صفحہ ۲۱

جَامِعْ - بڑی مسجد جسمیں لوگ جمع ہو کر جمعہ کی نماز پڑھیں۔
پَارْسَا - پرہیزگار -

صفحہ ۲۲

حکایت ۱۲

صُرَّہ - تھیلی - صُرَرْ - جمع -
فِطْنَتْ - زیرکی - تیزی ذہن -
خِبْرَتْ - آگاہی - دانشمندی
حِدَّت - تیزی - گرمی -
صَوْلَتْ - حملہ - دبدبہ -

صفحہ ۲۳

اِزْدِحَامْ - انبوہی - مجمع -
مُبَذِّرْ - بیہودہ خرچ کرنے والا -
بَیْتُ المال - وہ خزانہ جو مسکینوں کے واسطے ہو -
اِخْوَانُ الشَّیَاطِیْنْ - شیطانوں کے بھائی
کَفَافْ - روزی -
نَفَقَہ - خرچ -
طَمَّاعْ - بڑا لالچی -
حِجَازْ - زمین عرب -

صفحہ ۲۴

حکایت ۱۴

مَعْزُوْل - بیکار -
حَرْفگیر - عیب جو -

حکایت ۱۵

فضلہ۔ پس خوردہ۔ بچا ہوا کھانا۔

اعتراف۔ اقرار۔

بطش۔ حملہ۔ غلبہ۔

صفحہ ۲۶

حکایت ۱۶

عیال۔ جمع عیل۔ زن و فرزند۔

قفا۔ گردن۔ پس سر۔

حمیت۔ غیرت۔ ننگ۔

متعرض۔ روکنے والا۔

صفحہ ۲۷

مسخرہ۔ بیکار۔

سفلیہ۔ کمینہ۔ بے عقل۔

تریاق۔ ایک مرکب دوا ہے جس سے زہر کا اثر زایل ہو جاتا ہے۔

متعنتان۔ فارسی جمع متعنت۔ بدگویاں

مقالت۔ گفتگو۔

صفحہ ۲۸

درامیت۔ دانائی۔

لاف۔ شیخی۔ خود ستائی۔

صفحہ ۲۹

زیارت۔ کسی بزرگ کی ملاقات کسی مقدس مقام کا دیکھنا۔

کشف۔ کھولنا۔

استقصا۔ انتہا کو پہنچنا۔ تحقیق و کوشش کرنا۔

حجاج۔ جمع۔ حاج۔ خانہ کعبہ کے زیارت کرنے والے۔

تلاطم۔ موجوں کی تھپیڑ

صفحہ ۳۰

کژدم۔ بچھو۔

حکایت ۱۷

میراث۔ ترکہ۔

جلسا۔ جمع جلیس۔ ہم نشیں۔

برنج۔ چانول۔

قارون۔ حضرت موسیٰ علیہ السلام کا بھائی تھا جسنے کیمیا کے ذریعہ سے بہت سامال اور خزانہ جمع کیا۔ بخل میں ضرب المثل ہے۔

حکایت ۱۸

رُوستا - گاؤں -

حکایت ۱۹

عَامِل - حاکم -

دَمَار - ہلاکی -

صفحہ ۳۱

سِپَنْد - چھوٹا دانہ جو جلد جل جاتا ہے -

اَذَل - سب سے زیادہ ذلیل -

صفحہ ۳۲

طَرفے - اندک -

ذَمَائِم - جمع ذمیمہ - بُرائی -

قَرائِن - جمع قرینہ -

شِکَنجَہ - جلد بندی کا آلہ - ایک قسم کی سزا

گزَاف - سخن بیہودہ -

اِنتِقَام - بدلا -

صفحہ ۳۳

سِتیز - جنگ -

حکایت ۲۱

عَمرو لَیث - ایک بادشاہ کا نام ہے جسنے شیراز کو آباد کیا -

صفحہ ۳۴

قِصَاص - قاتل کو مقتول کے خون کے عوض میں مارنا -

کُلُوخ - اینٹ یا پتھر کا ٹکڑا

آماج - نشانہ -

حکایت ۲۲

زَوزَن - ایک ملک کا نام ہے -

کَرِیمُ النَّفس - بزرگ ذات -

مُوَاجِہَہ - روبرو -

مُصَادَرَت - تاوان -

مُرتَہَن - گرہ کیا گیا -

تَوکِیل - سپردگی -

مُعَاقَبَت - سزا

مُوذِی - تکلیف دینے والا

صفحہ ۳۵

نَوَاحِی - جمع ناحیہ - اطراف -

اَحسَنَ اللّٰہُ اَخلَاقَہُ - نیک کرے خدا اُسکی عادتیں -

بَرمَلَا - ظاہر -

حَبس - قید -

مُرَاسَلت - خط وکتابت -

وَلیِ نِعمَت - صاحب نعمت -

صفحہ ۳۶

مَکرُوہ - ناپسند -

اَیَادِی - جمع ایدی جمع الجمع ید - ہاتھ - نیکی -

حکایت ۲۳

مَرسُوم - وظیفہ - راتبہ -

مُضَاعَف - دوچند -

مُتَرَصِّد - امیدوار -

لَہو ولَعِب - بازی کھیل

مُتَہَاوِن - سُست -

صفحہ ۳۷

سِیمَا - پیشانی -

حکایت ۲۴

ہِیزَم - سوکھی لکڑی -

حَیف - ظلم -

طَرَح - کم قیمت -

مَطبَخ - باورچیخانہ -

اَنبَار - جمع نبر - ڈھیر -

خاکستر - راکھ -

صفحہ ۳۸

کَیخُسرُو - سیاوش کا لڑکا کیکاؤس شاہ فارس کا پوتا - افراسیاب نے سیاوش کو قتل کیا اور کیخسرو کیکاؤس کا ولیعہد ہوا - ساٹھ برس سلطنت کی

حکایت ۲۵

صَنعَت - کاروپیشہ -

مُصَارَعَت - کشتی لڑنا -

مُتَّسِع - فراخ - کشادہ -

صفحہ ۳۹

رُویِیں - تانبا یا قلعی گلا کر جو چیز بنائی جاوے -

غَرِیو - شور

حکایت ۲۶

ذُوالنُّون مِصرِی - مصر کے ایک درویش

کابل کا نام ہے۔
صِدِّیق۔ سچا۔ خدا دوست۔

حکایت ۲۷

بَزَہ۔ گناہ۔

صفحہ ۴۱

بُزُرجمہر۔ نوشیرواں کا وزیر۔
مَزِیَّت۔ زیادتی۔
مَشِیَّت۔ مرضی خدا۔

حکایت ۲۹

ہَارُون رَشِید۔ بغداد کا مشہور علم دوست خلیفہ۔
قِبَل۔ جانب۔

صفحہ ۴۲

حکایت ۳۰

زَوْرَق۔ چھوٹی کشتی۔

حکایت ۳۱۔ صفحہ ۴۳

آہَک۔ چونا۔
صَیْف۔ گرما۔

حکایت ۳۲

شِتَا۔ جاڑا۔
مُژْدَہ۔ خوشخبری۔

حکایت ۳۳

کِسْریٰ۔ نوشیرواں کا لقب تھا۔

صفحہ ۴۴

اَطِبَّا۔ جمع طبیب۔ علاج کرنے والے۔
سَقِیم۔ بیمار۔

حکایت ۳۴۔ صفحہ ۴۵

باب دوم در اخلاق درویشاں

حکایت ۱

غَیْب۔ پوشیدہ ہونا۔ ضد شہود۔
مُحْتَسِب۔ کار بد سے منع کرنے والا۔

حکایت ۲

کَعْبَہ۔ مکہ میں ایک خدا خانہ حضرت ابراہیم علیہ السلام کا تعمیر کیا ہوا ہے جسکے طرف منہ کرکے مسلمان نماز پڑھتے ہیں۔ اور ہر سال ماہ ذی الحجہ میں وہاں حج ہوتا ہے۔
غَفُور۔ گناہوں کا بخشنے والا۔
رَحِیم۔ مہربان۔

ظَلُوم صفت مشبہ - بڑا ظلم کرنے والا -
جَہُول صفت مشبہ - بڑا نادان -
اِستِظہَار - مدد چاہنا -
عَارِف - خداشناس -
اِستِغفَار بخشش چاہنا -
جزَا - نیک کام کا بدلا -
دَرُیوزَہ - گدائی -

حکایت ۴ - صفحہ ۴۶

عبدالقادر گیلانی - جناب غوث پاک پیران پیر کا نام مبارک - آپ کی کنیت ابومحمد آپ کے پدر بزرگوار کا نام پاک صالح ہے ۴۷۱ھ ہجری میں پیدا ہوے تمام اولیاء روئے زمین آپ کے فضل و کرامت کے معتقد و گرویدہ تھے - جناب امام حسن ابن سیدنا حضرت علی مرتضیٰ علیہما السلام کے اولاد میں ہیں - ۵۶۱ھ ہجری میں آپ کا وصال ہوا -
حَرَمِ کَعبَہ - گرداگرد خانہ کعبہ -
حَصَا - سنگ ریزہ -

حکایت ۵

صَالِح - نکو کار - ضد طالح -
دَرَجَات - بہشت کے طبقے -
دَرَکَات - دوزخ کے طبقے -

صفحہ ۴۸

دَلق - خرقہ - گدڑی -
تَسبِیح - سبحان اللہ کہنا - خدا کی پاکی بیان کرنا -
مُرَقَّع - اسم مفعول - پارہ پارہ جڑا ہوا - فقیروں کی پیوندار گدڑی -
کُلَاہ بَرکی - اونٹوں کے بال سے بنا ہوا کپڑا جس سے درویش ٹوپی بناتے ہیں -
کُلَاہ تَتَری - تاتار کی بنی ہوئی ٹوپی - امیروں کی ٹوپی -

حکایت ۶

نَخلَہِ مَحمُود - چند خرمے کے درخت جو کعبہ معظمہ کے قریب ہیں اور ایک مقام کا نام ہے مکہ مکرمہ کی راہ میں -

حکایت ۷ - صفحہ ۵۰

قِبلَہ - کعبہ کا لقب ہے -

حکایت ۸

کاروان - قافلہ -

لقمان - ایک مشہور حکیم کا نام ہے - اِن کے باپ کا نام باعور تھا - حضرت ایوب علیہ السلام کے بھانجے یا خالہ زاد بھائی حضرت داؤد علیہ السلام کے شاگرد تھے - ملک نوبہ کے رہنے والے انکی نبوت میں اختلاف ہے -

موعظت - نصیحت - مواعظ جمع -

صفحہ ۴۹

موریانہ - مورچہ -

صیقل - مورچہ چھڑانے والا - ایک آلہ ہے جس سے مورچہ چھڑاتے ہیں -

جبر - پٹی باندھنا - ٹوٹی ہوئی چیز کو جوڑنا دلداری -

حکایت ۹

ختم - پورے قرآن کا پڑھنا -

حکایت ۱۰

مشائخ - جمع مشیخہ - شیخ کی جمع الجمع - درویشاں

بربط - ایک باجے کا نام ہے جو سینہ بط کے مشابہ ہوتا ہے -

مطرب - طرب بجانے والا - گانے والا -

حکایت ۱۱ - صفحہ ۵۰

تصوف - صوفی ہونا - دل کا آلائش دنیا سے پاک ہونا -

زرع - کشت - کھیتی -

حکایت ۱۲

شوریدہ - پریشان - دیوانہ - عاشق خدا

کبک - چکور -

غوک - مینڈک -

حکایت ۱۳ - صفحہ ۵۱

سیری شدن - ختم ہونا -

وصیت - مُردے کی نصیحت موت سے پہلے

بامدادان - ہنگام سحر -

رقعہ - پارہ - ٹکڑا -

اعیان - خاص لوگ - مصاحب -

مفاتیح - جمع مفتاح - کنجیاں -

تعزیت - ماتم پرسی -

تہنیت - مبارک باد -

صفحہ ۵۲

بَذْل ۔ دنیا بخشش ۔

بَہْرَام ۔ ایک مشہور بادشاہ فارس کا نام ہے ۔ چونکہ گورخر کا شکار بہت کیا کرتا تھا ۔ اس لئے بہرام گور مشہور ہوا ۔ ۲۳ برس سلطنت کرکے مرگیا ۔

گُوْر ۔ جنگلی گدھا ۔

مَلَخْ ۔ ٹڈی ۔

حکایت ۱۴

ابوہریرہ ۔ پیغمبر اسلام علیہ السلام کے ایک صحابی کی کنیت ہے آپ کا نام ایام جاہلیت میں عبدالشمس تھا چونکہ بلی کی پرورش کرتے اور دوست رکھتے تھے اس وجہ سے آپ کی کنیت ابوہریرہ ہوئی ۔ ۵۷ھ ہجری مدینہ منورہ میں رحلت فرمایا۔

رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ ۔ خدا اُن سے خوشنود ہو

صَلَّے اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمْ ۔ اُن پر خدا کا درود اور سلام ۔

حکایت ۱۵ ۔ صفحہ ۵۳

مُنَاجَات ۔ باہم راز کہنا ۔ خدا سے اپنی حاجت عرض کرنا ۔

مَلَکُوْت ۔ عالم ارواح ۔ عالم معنی ۔

حکایت ۱۶

نَذْر ۔ عہد و پیمان ۔ نذور جمع ۔

حکایت ۱۷ ۔ صفحہ ۵۴

رَاسِخْ ۔ استوار ۔ معتبر ۔

وَقْف ۔ وہ مال جو کسی کی ملک میں نہ ہو راہ خدا میں دیدیا گیا ہو ۔

صَاحِبدِل ۔ خدا دوست ۔

حکایت ۱۸

رِنْد ۔ منکر ۔ شوخ ۔ جو کسی مذہب کا پابند نہ ہو ۔

پیرِ طَرِیْقَت ۔ مرشد ۔

صفحہ ۵۵

کِسْوَت ۔ لباس ۔

حکایت ۱۹

رَایَت ۔ نشان ۔

خَوَاجہ تَاش ۔ ایک مالک کے غلام ۔

حکایت ۲۰۔ صفحہ ۵۶

بنی آدم ۔ اولاد آدم ۔ انسان ۔

حکایت ۲۱

اِخوانِ صَفا ۔ پاک باطن بھائی ۔

درویشاں ۔

حکایت ۲۲

اِستِحقَار ۔ حقیر اور بُرا جاننا ۔

صفحہ ۵۷

طَرِیقت ۔ درویشی ۔

ذِکر ۔ یادِ خدا ۔ اذکار جمع ۔

اِیثَار ۔ خلق کو اپنے نفس پر اختیار کرنا ۔

بُورِیَا ۔ چٹائی ۔

حکایت ۲۳ ۔ صفحہ ۵۸

حَاتِم طَائی ۔ ایک مشہور سخی عبد اللہ بن سعد طائی کا لڑکا اصلی نام عثمان تھا جب سخاوت اپنے اوپر لازم کرلی اس نام سے مشہور ہوگئے ۔ حاتم کے معنی لغت میں سخاوت کا اپنے اوپر لازم و واجب کرنے والا ہے ۔

زَکوٰۃ ۔ مال کا چالیسواں حصّہ جو خدا کی راہ میں صرف کیا جاوے ۔

رَزَ ۔ انگور ۔

صفحہ ۵۹

باب سوم در فضیلت قناعت

حکایت ۱

بَزَّاز ۔ صیغہ مبالغہ ۔ جامہ فروش ۔

حکایت ۲

عَاقِبَۃُ الْاَمر ۔ آخر کار ۔

عَلَّامَہ ۔ صیغہ مبالغہ ۔ بڑا عالم ۔ بہت جاننے والا ۔

عَزِیزِ مِصر ۔ وزیر مصر ۔

بَارِی ۔ خدا

عَزَّ اِسمُہٗ ۔ غالب ہے نام اُسکا ۔

فِرعَون ۔ مصر کا مغرور بادشاہ مصعب بن ولید حضرت موسیٰ علیہ السلام کے زمانہ میں تھا ۔

ہامان ۔ فرعون کے وزیر کا نام تھا ۔

صفحہ ۶۰

زُنْبُور۔ مشہور ڈنک مارنے والی مکھی۔

بھڑ۔ زنابیر جمع۔

حکایت ۴

حَاذِق۔ دانشمند۔ ہوشیار۔ حاذقہ جمع۔

صفحہ ۶۱

اَصْحَاب۔ یاراں جن لوگوں نے حضرت رسول مقبول صلعم کی خدمت میں با ایمان حاضر رہکر اطاعت کی۔

اِشْتِہَا۔ بھوک۔

حکایت ۵

اُرْدشِیرِ بابکَان۔ بہمن اسفندیار دارا کے باپ کا نام تھا۔ جب گشتاسپ بہمن کے دادا نے اسے نہایت شجاع دیکھا تو اِس نام سے موسوم کیا۔

صد درم سنگ۔ ایک سو درم کا وزن

حَمَّال۔ بوجھ اُٹھانے والا۔

حکایت ۶ صفحہ ۶۲

اِفْطَار۔ روزہ شکنی۔

جَاسُوس۔ مخبر۔ جواسیس جمع۔

حکایت ۷

ظَرِیف۔ خوش طبع۔

گُلْشَکَر۔ گلقند۔

حکایت ۸ صفحہ ۶۳

مِعْدَہ۔ شکم۔ پیٹ۔

حکایت ۹

صُوفِی۔ پاک دل۔ درویش جنکی پوشاک پشمینہ ہوتی ہے۔

تَعَنُّت۔ عیب جوئی۔

بَقَّال۔ ترکاری بیچنے والا۔ غلہ فروش۔

حکایت ۱۰

تَاتَار۔ ایک ملک کا نام جہاں کا مُشک مشہور ہے۔

نُوشْدَارُو۔ ایک مرکب دوا ہے جس سے زہر کا اثر دور ہوجاتا ہے اور نہایت مقوی قلب ہے۔

صفحہ ۶۴

حِنْظَل۔ اندراین کا پھل۔

حکایت ۱۲۔ صفحہ ۶۵

لِقَاء - دیکھنا - دیدار -

حکایت ۱۳

وَحشْ - جنگلی جانور -

طَیر - چڑیاں -

پَرنیاں - منقش ریشمی کپڑا -

نَسیِج - زربفت -

لاجورد - نیلم -

حکایت ۱۴

بَلے - حرف ایجاب - ہاں -

خَارکَش - لکڑ ہارا -

سِمَاط - خوان -

حکایت ۱۵ - صفحہ ۶۷

خَمر - شراب -

عَربَدَہ - جنگ و بدخوئی -

سَلِی - تپانچہ

فَلاَطُوں - حکیم الہی - ارسطو کا اُستاد - سقراطؒ کا شاگرد -

حکایت ۱۶ - صفحہ ۶۸

اَعرَابِی - بادیہ نشین عرب -

خَزَف - خرمُہرہ - ٹھیکری -

حکایت ۱۸

قَاع - زمین ہموار -

زرِجعفری - خالص سونا - ایک قسم کی اشرفی جسکا سونا خالص ہو -

نُقرَہ خَام - خالص چاندی -

حکایت ۱۹

تَرَّہ - ترکاری - سبزی -

حکایت ۲۰

رَکِیک - سُست - بے عزت

صفحہ ۷۰

مَاحَضَر - تھوڑا کھانا جو موجود ہو -

حکایت ۲۱

کِیش - ایک جزیرہ کا نام جو ہرمز کی طرف منسوب ہے -

قَبَالَہ - زمین کا کاغذ -

گوگُرد - گندھک -

مَاخُولِیَا - جنون کا ابتدائی درجہ - فکر فاسد

صفحہ ۷۱

غُوْر ایک ملک کا نام ہے جو قندھار کے قریب ہے۔

حکایت ۲۲

اَصْحَابِ کَہَف۔ چند باخدا جو حاکم وقت کے ظلم کے خوف سے ایک غار میں پوشیدہ ہوئے اِنکی تعداد سات یا نو تھی۔ اِن کے ساتھ ایک کتا بھی تھا جسے قطمیر کہتے تھے۔

صفحہ ۷۲

شُرْطَہ۔ موافق ہوا

خِشْت۔ اینٹ۔

دِمْیاطی۔ ایک قسم کا کپڑا جو شہر دمیاط میں تیار کیا جاتا ہے۔

قَبِیلَہ۔ رشتہ دار۔ ایک خاندان کے لوگ

حکایت ۲۳۔ صفحہ ۷۳

شِغَال۔ گیدڑ۔

دَجلَہ۔ نہر بغداد۔

حکایت ۲۴

ہزار پایہ۔ کھنکھجورا۔

حکایت ۲۵

اَبلَہ۔ بیوقوف۔

صفحہ ۷۴

سَمِین۔ فربہ۔

ثَمِین۔ قیمتی۔

قَصَب مصری۔ ریشمی کپڑا مصر کا بنا ہوا۔

دِیبائے مُعلَم۔ منقش ریشمی کپڑا۔

لَا یَعلَم۔ نادان۔

دُرَّاعَہ۔ پیراہن۔

حکایت ۲۶

لَئِیم۔ بخیل۔ بدبخت۔

حَبَّہ۔ گھونگچی۔

حکایت ۲۷۔ صفحہ ۷۵

عُود۔ اگر۔

وَسمَہ۔ نیل جس سے خضاب کرتے ہیں۔

خُلّان۔ جمع خلیل۔ دوستاں۔

سَالِکَانِ طریقت۔ خدا رسیدہ درویشاں

صفحہ ۷۶

مُکنَت۔ توانگری۔

مَنطِق۔ گویائی۔

نیمروز ۔ ولایت سیستان ۔

صفحہ ۷۷

طیبِ عیش ۔ عمدہ خوشی ۔

صفحہ ۷۸

صلابت ۔ سختی ۔

آسیا ۔ چکی ۔

قُراضہ ۔ ریزۂ زر ۔

مِعبَر ۔ کشتی ۔

صفحہ ۷۹

مُحابا ۔ اصل میں محابات تھا ۔ مہر و محبت دریغ ۔

مُسامحت ۔ آسانی ۔

قَز ۔ ابریشم ۔

خُطّام ۔ جہاز کی رسّی ۔

صفحہ ۸۰

یکتاش، خیلتاش ۔ دو پہلوانوں کا نام تھا ۔

مِفقود ۔ جہاز کی رسّی ۔

زِمام ۔ اونٹ کی مہار ۔ جہاز کی رسّی

اَرزَمہ جمع ۔

پَشیز ۔ کوڑی ۔

تعدّی ۔ تجاوز کرنا ۔ ظلم ۔

صفحہ ۸۱

بَدرَقہ ۔ رہبر و ۔ رہنما ۔

لُوریاں ۔ دزداں ۔

صفحہ ۸۲

لَا وَاللہ ۔ نہیں خدا کی قسم ۔

تعبیہ ۔ پوشیدہ ۔

صفحہ ۸۳

رُوستائی ۔ گاؤں کا رہنے والا ۔

سِلحشور ۔ سپاہی ۔

صفحہ ۸۴

نہنگ ۔ گھڑیال ۔

شَرزہ ۔ طاقتور ۔ غضبناک ۔

عنکبوت ۔ مکڑی ۔ عناکب جمع ۔

مُصلّائے شیراز ۔ رکنا باد کی نماز گاہ ۔ رکنا باد شیراز میں ایک سیر گاہ ہے ۔

عَضُد ۔ عضد ایک امیر کا نام تھا ۔

صفحہ ۸۵

رِبَاطْ ۔ سرا ۔ خانہ

حکایت ۲۸

آزْ ۔ حرص ۔

سُنَّتْ ۔ روش پیغمبر اسلام علیہ السلام

سُنن جمع ۔

صفحہ ۸۶

دَفْ ۔ دائرہ ۔ دفلا ۔

نَسْتَرِنْ ۔ سیوتی ۔

باب چہارم در فوائد خاموشی

حکایت ۱

اِمْتِنَاع ۔ باز رہنا ۔

صفحہ ۸۷

هُوْرْ ۔ آفتاب ۔

موشِ کور ۔ چھچھوندر

حکایت ۲

خسارت ۔ کمی ۔ گھاٹا ۔

شَمَاتَت ۔ کسی کی برائی پر خوش ہونا ۔

لَاحَوْلَ ۔ مختصر لَاحَوْلَ وَلَا قُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہ

نہیں ہے قوت گناہ سے لوٹنے کی مگر خدا کی

قوت اور مدد سے ۔

حکایت ۳

فُنُوْنِ فَضَائِل ۔ ہر قسم کے علم و فضل ۔

حَظّ ۔ بہرہ و نصیب ۔

نَعْلَیْن ۔ تثنیہ نعل ۔ دو کفش پا ۔

صفحہ ۸۸

سرہنگ ۔ سپاہی ۔

حکایت ۴

مُنَاظَرَہ ۔ ایک چیز میں دو آدمیوں کا بحث

کرنا ۔

مَلَاحِدَہ ۔ جمع مُلْحِد ۔ منکر اسلام ۔ بے دین

لَعَنَهُمُ اللّٰہُ عَلٰی حِدَۃٍ ۔ انھیں سے ہر ایک

پر خدا کی پھٹکار ۔

حُجَّت ۔ دلیل ۔ حجج جمع ۔

حکایت ۵

جالینوس ۔ یونان کا مشہور حکیم ارسطاطالیس

کا شاگرد ۔

صفحہ ۸۹

فرجام ۔ انجام

حکایت ۶

سحبان وائل ۔ سحبان وائل کا بیٹا فصاحت میں ضرب المثل ہے ۔

حُلوا ۔ شیرینی ۔

حکایت ۷

فرہنگ ۔ دانش و عقل

حکایت ۸

حسن میمندی ۔ سلطان محمود غزنوی کا وزیر شہر میمند کا رہنے والا ۔

حکایت ۹ ۔ صفحہ ۹۰

یخ ۔ برف ۔

غرفہ ۔ بالاخانہ ۔ بروارہ ۔

قبا پوستیں ۔ ایک پیراہن جسکا استر سنجاب قاقم اور قندز جانوروں کی کھال سے ہوتا ہے

حکایت ۱۰

خطیب ۔ مسجدوں میں بروز جمعہ خطبہ پڑھنے والا جسمیں خدا اور رسول خدا کی تعریف نصائح اور احکام ہوتے ہیں ۔

کریہ الصوت ۔ بدآواز ۔

صفحہ ۹۱

نعیب غراب البین ۔ جدائی کے کوے کی آواز ۔

انّ انکر الاصوات ۔ بیشک زیادہ بدآواز

قریہ ۔ گاؤں ۔ قریات جمع ۔

یاسمن ۔ چمیلی ۔

حکایت ۱۱ ۔ صفحہ ۹۲

طوع ۔ رغبت ۔ خوشی ۔

بانگ نماز ۔ اذان

مؤذن ۔ اذان دینے والا ۔

بقعہ ۔ مکان ۔ یہاں مسجد سے مراد ہے ۔ بقاع جمع

تیشہ ۔ بسولا ۔

خارا ۔ سخت پتھر ۔

حکایت ۱۲

مشاہرہ ۔ ماہانہ ۔

نمط ۔ طور ۔ طریق ۔

صفحہ ۹۳

باب ششم در ضعف پیری

حکایت ۱

نَزَع - جانکنی -

صفحہ ۹۴

مُستَولی - غالب -

فَیلَسُوف - یہ لفظ مرکب ہے فیلا بمعنی محب سوفا بمعنی حکمت سے یونانی زبان میں حکیم کو کہتے ہیں -

ہَائِل - خوف دلانے والا -

خَرِف - پیر فرتوت جسکی عقل پیری کی وجہ سے فاسد ہوگئی ہو -

حَرِیف - ہم کار و ہم پیشہ -

مُخَبَّط - دیوانہ

عَزِیمَت - دعا و افسوں - عزائم جمع -

حکایت ۲

تَکَنز - ماوراءالنہر میں ایک شہر ہے -

حکایت ۳ - صفحہ ۹۵

کَرِیوَہ - ٹھیکرا - ٹیکرا -

حکایت ۴ - صفحہ ۹۶

زَال - بوڑھی عورت -

حکایت ۵ -

مُصحَف - قرآن مجید -

اَلحَمد - کلام مجید کی پہلی سورہ جسکا شروع لفظ الحمد سے ہے -

باب ہفتم در تاثیر تربیت

حکایت ۱

کَودَن - غبی - کند ذہن -

صفحہ ۹۷

دریاے ہفتگانہ - دنیا کے سات بڑے دریا - دریاے اخضر - دریاے عمان - دریاے قلزم - دریاے بربر - دریاے اوقیانوس دریاے روم - دریاے اسود -

حکایت ۲

تَحَکُّم - حکومت برداشت کرنی -

حکایت ۳ - صفحہ ۹۸

فُضَلا - جمع فاضل - عالم -

اَفوَاہ - جمع فوہ - مُنہ -

بَذلَہ - لطیفہ - تمسخر -

اِقلِیم - کشور -

اَنۡبَتَہُمُ اللّٰہُ نَبَاتًا حَسَنًا ۔ نشوونما دے انہیں اللہ اچھا نشوونما۔

اِجتِہَاد ۔ کوشش۔

اَبنائے عوام ۔ عام لوگوں کے لڑکے۔

حکایت ۴ ۔ صفحہ ۹۹

فَقِیہ ۔ عالم۔

مُعَلِّم کِتَابی ۔ مکتب کا اُستاد

تُرش رُو ۔ بدمزاج۔

گراطبع ۔ کمینہ طبیعت۔

خَبَاثَت ۔ بدی۔

سَلِیم ۔ نرم دل۔

صفحہ ۱۰۰

بازیچہ ۔ کھیل۔

لَوح ۔ تختی۔

خرسک ۔ ایک قسم کا کھیل ہے۔ ایک دایرہ بناتے ہیں اور ایک شخص اس کے درمیان بیٹھتا ہے اور لوگ آکر اُسے مارتے ہیں وہ پاؤں پھینکتا ہے جس پر اُس کا پاؤں پڑ جاتا ہے وہ اُسکی جگہہ پر بیٹھتا ہے۔ اِس کھیل کو عرب میں مجورہ کہتے ہیں۔

مَلَائِکَہ ۔ فرشتے۔ یہاں لڑکوں سے مراد ہے۔

حکایت ۵

فِسق ۔ گناہ۔

فُجُور ۔ بدکاری۔ نافرمانی۔

مُنکَر ۔ ناپسند۔

مُسکِر ۔ نشیلی چیز۔

سَرُود ۔ ایک قسم کا باجا۔ راگ۔

صفحہ ۱۰۱

رُود ۔ ندی۔

آجل ۔ آیندہ۔

فَبَلِّغ مَا عَلَیکَ الخ ۔ پہونچا دے جو کچھ تجھپر لازم ہے۔ پس اگر نہ قبول کریں تو تجھ پر مواخذہ نہیں ہے۔

صفحہ ۱۰۲

نَکبَت ۔ خواری و دردمندی۔

حکایت ۶

اَدِیب ۔ علم ادب جاننے والا۔ زباندان معلم۔ اُدَبا اس کی جمع۔

بَلَاغَت ۔ قال کا حال کے مطابق ہونا ۔
مُنتہی ۔ علم و فن کی تحصیل کو انتہا تک
پہونچانے والا ۔
مُواخَذَت ۔ پکڑنا ۔ جواب طلب کرنا ۔
مُعَاتَبَت ۔ نکوہش اور سرزنش کرنا ۔

صفحہ ۱۰۳

سُہَیل ۔ ایک روشن ستارہ جنوب کی
طرف طلوع ہوتا ہے سب سے پہلے یمن میں
دکھائی دیتا ہے اسکے اثر سے یمن کی ادھوڑیاں
خوشبو ہو جاتی ہیں ۔
اَنبَان ۔ چرم خام ۔ ادھوڑی ۔
اَدِیم ۔ چرم خوشبو ۔

حکایت ۷

پِیرِ مُرَبّی ۔ باخدا درویش جو علم معرفت کی
تعلیم کرتا ہے ۔
مُرِید ۔ تحصیل معرفت کے قصد سے کسی درویش
کامل کے ہاتھ پر ہاتھ رکھ کر دل کی بُرائیاں
دور کرنے والا ۔
مُضغَہ ۔ گوشت کا لوتھڑا ۔

بے حِس ۔ جسمیں کسی بات کے دریافت کی
قدرت و قوّت نہ ہو ۔
مَدہُوش ۔ حیران ۔
اِدرَاک ۔ سمجھ ۔

حکایت ۸

جَامۂ کعبہ ۔ غلاف کعبہ جو مصر سے تیار ہوکر
نہایت احترام کے ساتھ ہرسال آیا کرتا ہے ۔
کِرمِ پِیلَہ ۔ ریشم کا کیڑا ۔

حکایت ۹

کَژدُم ۔ بچھو ۔
مَعہُود ۔ مقرر ۔ معمول ۔
اَحشَا ۔ جمع حَشَا ۔ جو کچھ پیٹ کے اندر ہے
مثل جگر ۔ طحال ۔ دل وغیرہ ۔

صفحہ ۱۰۴

نُکتَہ ۔ باریکی ۔
دَاعِی ۔ بلانے والا ۔ دعاگو ۔ یہاں شیخ سعدیؒ
سے مراد ہے ۔ دُعَاۃ جمع ۔
فُسُوق ۔ نافرمانی ۔ گناہ ۔
عَدِیل ۔ کجاوہ کا ہم نشیں ۔ برابر ۔ ہمسر ۔

یَالَلعَجَب ۔ اے عجب ۔
فَرْزِیْن ۔ مہرۂ بلند شطرنج جسے وزیر کہتے ہیں ۔

حکایت ۱۱ ۔ صفحہ ۱۰۵

خَواجہ اَرْسَلَان ۔ ارسلان ایران کے بادشاہ کا نام ۔حکمران خواجہ ۔
آغوش ۔ پرورده ۔غلام ۔

حکایت ۱۲

بَلخ ۔ خراسان کا قدیم شہر ۔
چَرْخ انداز ۔کماندار ۔
زِہْ ۔ چلّۂ کمان ۔
مُتَنَعِّم ۔ نازونعمت کا پالا ہوا ۔
رَعدِ کُوس ۔نقارہ کی سخت آواز جو گرج کی طرح ہو ۔
بَرقِ شمشیر ۔تلوار کی چمک ۔

صفحہ ۱۰۶

نیرُو ۔ طاقت ۔
تَفَاخُرکُنَاں ۔ نازوغرور کرتا ہوا ۔
کُلُوخ کوب ۔ دُھرمُٹ ۔

جُوشَن ۔ زرہ
مَصَاف ۔جنگ ۔
مَسْئلہ شَرَع ۔ شریعت اسلام کی باتیں ۔

حکایت ۱۳ ۔صفحہ ۱۰۷

تُرْبَت ۔گور
کِتَابہ ۔خط جلی ۔پتھر جو قبر پر نصب کیا جاتا ہے جسمیں میت کی تاریخ وفات یا کوئی عبرت انگیز مضمون جلی قلم سے لکھا جاتا ہے ۔
رُخَام ۔ سنگ مرمر ۔

جدال سعدی با مدعی

شُنْعَت ۔ زشتی ۔

صفحہ ۱۰۸

زَائرَان ۔ زیارت کرنے والے ۔
کَہف ۔ پناہ گاہ
اَرَامِل ۔ جمع اَرمَل ۔مسکیناں ۔
جِیْرَان ۔جمع جار ۔ہمسائگاں ۔
مُزَکّٰی ۔ زکوۃ دیا ہوا ۔ پاک ۔
عِرض ۔ آبرو ۔
مَصُوْن ۔محفوظ ۔

لَطِیْف ۔ پاک ۔
تَحْرِیْمَہ ۔ نماز کی نیت ۔
عِشَا ۔ نماز خفتن ۔ رات کی نماز ۔
عَشَا ۔ رات کا کھانا ۔
سَیِّد عالم ۔ سردار جہاں پیغمبر آخر الزماں
علیہ الصلوٰۃ والسلام سے مراد ہے ۔
رِضَا ۔ خوشنودی خدا ۔
تَسْلِیْم ۔ سپرد کرنا حکم الٰہی پر گردن رکھنا
قَضَا ۔ ارادۂ خدا ۔
اَبْرَار ۔ جمع بَرّ ۔ نیکو کاران ۔
اِدْرَار ۔ وظیفہ و راتبہ ۔
طَبْل ۔ ڈھول ۔ نقارہ ۔ طبول جمع ۔
بَسِیْج ۔ قصد و ارادہ ۔

صفحہ ۱۱۰

یَدِ عُلْیَا ۔ اونچا ہاتھ ۔ دینے والے کا ہاتھ
یَدِ سُفْلیٰ ۔ نیچا ہاتھ ۔ سائل کا ہاتھ ۔
مُحْکَم تَنْزِیْل ۔ قرآن مجید جسکے معانی
میں احتمال اور اشتباہ نہیں ہے ۔
نَعِیْم ۔ نیکی حال و ناز مال ۔

وَقَاحَت ۔ بے شرمی ۔
مُعْجِب ۔ مغرور ۔
مُفْتَتِن ۔ فتنہ میں پڑنے والا ۔
سَفَاہَت ۔ کمینگی ۔
اَبْرِ آذَر ۔ ابر بہار ۔

صفحہ ۱۱۱

مَنّ وَ اَذیٰ ۔ احسان و تکلیف ۔
مِحَک ۔ کسوٹی ۔
غَلِیْظَان ۔ سخت مزاج ۔
شَرَہ ۔ حرص ۔

صفحہ ۱۱۲

لَئِیْمُ الطَّبْع ۔ زشت خو ۔
مَسْتُوْرَان ۔ گوشہ نشین ۔
تَقْوَیٰ ۔ پارسائی ۔
طَیِّبَات ۔ کلام ہائے لطیف ۔
بَیْذَق ۔ شطرنج کا پیادہ ۔

صفحہ ۱۱۳

مُبَالَغَہ ۔ کسی کام میں سخت کوشش کرنا
جَعْبَہ ۔ تیردان ۔

سَجع گوئی - موزوں و مقفیٰ کلام کرنے والا
مُرافعت - کلام کو حاکم کے پاس لیجانا۔
لَدغَہ - کاٹنا - ڈسنا۔
مَکارِہ - جمع مُکرَہ - برائیاں۔

صفحہ ۱۱۴

کَفور - صفت مشبہ - انکار کرنے والا۔
عَجُوز - صفت مشبہ - ناشکرگذار۔
ژَالَہ - اولا - شبنم۔
سَاہِی - فراموش کرنے والا - خطاکار۔
مَلاہِی - جمع مَلہی - کھیلنے والا۔

صفحہ ۱۱۵

مَامَضیٰ - جوکچھ گذر گیا۔
مُجَازَا - ایک دوسرے سے بدلا لینا یمناظرہ جنگ
مُدَارا - باہم خاطرداری کرنا۔
نَسَق - روش - طریق۔

باب ہشتم در آداب صحبت

نَمَاز - دعاے خیر مُردے کے لئے۔

حکمت ۱

حضرت موسیٰ علیہ السلام - بنی اسرائیل کے اُولوالعزم پیغمبر عمران کے بیٹے جن پر توریت نازل ہوئی یہود اِن کی اُمّت ہیں۔

حکمت ۲ - صفحہ ۱۱۶

مُحَقِّق - تحقیق کرنے والا حقیقت دریافت کرنے والا۔

حکمت ۶ - صفحہ ۱۱۷

خَبیث - بدکار
تَعَہُّد - ذمہ داری - حمایت۔
اَنبَازِی - شرکت۔

حکمت ۹ - صفحہ ۱۱۸

تَمَلُّق - خوشامد - چاپلوسی۔
مُہمَل - بیکار۔

پند ۱۱ - صفحہ ۱۱۹

اِمضَا - جاری کرنا۔

حکمت ۳

لاف از بروت زدن شیخی کرنا۔

حکمت ۱۵ - صفحہ ۱۲۰

تَغَابُن - زیانکاری۔

پند ۴۶

فَاصِد - رگ زن - رگوں میں نشتر دیکر خون
فاسد نکالنے والا -

چیرہ - غالب -

پند ۲۰ - صفحہ ۱۲۱

اِحدَی الحُسنَیَین - ایک دو خوبیوں سے -

پند ۲۲ و ۲۳

زَرق - مکر -

لَاشَہ - خر لاغر -

کَعب - شتالنگ - ٹخنا -

حکمت ۲۴ و ۲۵ و ۲۶ - صفحہ ۱۲۲

مُتَکَلِّم - تقریر کرنے والا -

قُردُشت - بغداد میں ایک مقام ہے -

آبگینہ - شیشہ -

سَمَند - گھوڑا جسکا رنگ زردی مائل ہو -

حکمت ۲۷ و ۳۰ و ۳۱ - صفحہ ۱۲۳

شَبِ قَدر - مرتبہ اور جلال والی رات - رمضان
کے آخر عشرہ میں ایک رات ہے جو ہزار مہینوں سے
بہتر ہے بقول اکثر ستائیسویں شب ہے -

لُوچ - احول - دو بین - بھینگا -

غُوچ - میش - مینڈھا -

حکمت ۳۴ و ۳۵ - صفحہ ۱۲۴

عَندَلِیب - بُلبل - عنادل جمع -

غُرَاب - زاغ سرخ پا - غربان جمع

طَبلِ غَازِی - نٹ کی ڈھول -

حکمت ۳۹ - صفحہ ۱۲۵

عَامِی - جاہل -

پند ۴۱ - صفحہ ۱۲۶

مَعلُوم - فارسی میں بمعنی درم و دینا
مستعمل ہے -

حکمت ۴۴

در پوستیں رفتن - عیب جوئی کرنا -

حکمت [illegible] ۱۲[illegible]

اُولُوالاَلبَاب - صاحبان حس

امام محمد غزالی - ایک فاضل اجل او فل
کامل کا نام ہے جو غزالہ کے رہنے والے
غزالہ ایک قریہ ہے مضافات طوس سے

نیشنل پریس الہ آباد میں باہتمام رمضان علی شاہ چھپا